

ԱՅՈՒԱՐԻՆԻՍՏՐԱԿԱՆ

ՈՒՂԵՆՈՐՈՒԹԻՒՆ

ՆԱԽՍԵԱՆՆԵՆ ՀԵՏԵԶՈՏՈՒԹԵԱՆ

Ի ՊՈՆՏՈՍ ԵՒ Ի ՓՈՔՐ-ՀԵՍՍ

ՓՐ. ԵՒ ԵՒԳ. ԿԻՒՓՈՆ ԵՂԱՐՐԱ

(Հրդեհ-Սոփ-Սոփ)

Գ. Ամասիա քաղաքը:

§ 7. խառնային Մարգարե: — Ազդի 18ին շրջաբանը թոր խառնային թողունքը եւ բռնեցինք դարձնել խճուղին՝ որ Սամսոնէն գեղ ի Անտառ-կոյ միջնաշխարհը կը տանի: Ետի խորամուխ կ'ըլ-լայ Տերտական-Սուրի անձուկ հովանի մը: Եւ տեղ տեղ քարաժայտը կտրելով բացուած է ճամբան գետէն վեր մեծ քարերով թեւան մը: Այն լեռներէն զորոնք կը կարծիք կ'անցնինք այս նեղ խորովան, կը բաժնին երբեմն Փաղիմիսիայը՝ Ամասիոյ քա-ղաքին հողաբաժնէն: Խառնային ու թիւրմետք անդին՝ Ամասիոյ դիտաւոր պողոտան քարէ կամըր-լով մը գետն անցնելէն ետքը՝ դեպ ի արեւելք կը թեցի: Իսկ Մարգարեան ճամբան՝ բլուրներու շղթայ մ'անցնելէն ետքը՝ շուտով կը մտնէ "Ջրերու-գալար"՝ այժմեւ Սոփ-Սոփ:

Խճուղային ճախակողմը հորիզոնին վրայ կը նշմարուի հրեմած շէնք մը, անտարակոյս մզկիթի մ'առեւտրանքը (Պակ.) զուլիս՝ կիսակործան գոթե-թով, զոր կը պատկերէ մեր անցած պահուն՝ արդիւն թոյն մը: Ատէն քան մայրկիսն անդին եւ խառնային երեք ժամ հեռու Ջուգոյ (Zougo) գիւղը քանդակի հետադարձական կտոր մը կայ: Այս խորշանդակի (բարձրութիւնն իբր 0.45 m, լայնքը՝ 0.50 m) գոթախառքը զետեղուած է փո-րքուած ծառաբայն մ'ետեւը՝ որ իբր հասարակաց ճոյ կուր կը գործածուի, եւ չիրդանք տեղէն հանել տայ: Ուստի մեր հրաշառակութեան մէջ (Պակ.) քանդակին միայն վերին մասը կ'երեւայ: մարմնայ վերնամասը անձագլուխ մորուսուոր անձի մը՝ որ վերամբարձ աջ ետեւին մէջ շանթ կը շղգարնէ, իսկ ձախով՝ բոլորչի վաճառ մը կը կրէ: Այս շատ թանկարժեք զորքը յայտնապէս ընդի քանդա-գործի մ'աշխատութիւնն է, եւ մէտ եմ այս պա-տեհագլխի Անտառային արեւէ գիշ մը համարիլ: Թերեւս Դիոսի Մարտիի (Zeus Stratos) մէկ նախնին ըլլայ, որ այս աշխարհին մէջ կը պատուաւոր Միհրդատի շրջանին (§ 10):

Ջուգոյ միայն մէկուկէտ ժամ հեռու է Մարգարէն, որուն՝ մեծ ընդազնեցներով հովա-նաւորուած՝ պարտեզներուն գոտին, անհնչակ դաշ-տին կէտը, կանաչագեղ գալարաժայթ (ովտին) մը կը կապէ (Պակ. մեծ): Տարածուած ընդարձակ ԲԵՐԵՄ մը վրայ, որ թաւաշն-Տաղի վերջին լեռնա-տեղէնն է, լաւ ուղղուած դաշտի մը մէջ, ծաղ-կած մնայած է այս քաղաքը, թեպէտք եւ վերջին տարիներու քաղաքական խռովութեանց պատ-ճառաւ քնատուած: Իբր այդեանտներու եւ

միգաստաններու բերքը միշտ իրեն կապահովէ աստիճան մը բարեկեցութիւն, որչափ ալ իւր վա-ճառականութիւնը ներկայիս վայրկեանական անկո-ծութիւն մ'ունենայ: Քուան հազարի մօտ բնակիչ ունի՝ թուրք եւ հայ, եւ նրանք է Ամերիկեան քա-րդացի դիտաւոր հաստատութեան, որոնք կը սկսին հետաքրքրուիլ երկրիս հնութիւններով, ուսկից հնախառնութիւնն ալ պիտի օգտուի: Յիսուսեան Առաքելներն ալ քանի մը տարիներէ վեր հոս հիմնած են գաղղական դպրոցներ, որոնք քա-ղաւաճուն այսուհետեւ ապահովուած է:

Մտաւոր կրթութեան այս կենդանը բնա-կանագէտ պիտի աշխատէր իւր անցեալը փառաու-րելու: Ուստի շուտ մը ծաղիկի եղան թէ Մարգարէն անուրը (Mersivan, նաեւ Marsovan կամ Mersi-fovan յորջորջուած) գրեթէ վանկաւորութիւնն մ'ըլլայ Փաղիմիս անուան: Եւ այս դիտաւորութիւնէ հետեւցողին երկու քաղաքներուս նոյն տեղի ըլլալը: Սարաթրի այնպէս ճշգրիտ ու մեկին բնաւ գրին ալ ի հեռուս: Բայց Փաղիմիսն տեղն է հարկէ ըլլալով Ալեգիր-Քեօքրիս:՝ հազի թէ կա-րելի ըլլայ արգարացնել Մարգարեանի հռոմեական ծագում մ'ունեցած ըլլալուն յաւանութիւնը: Այս բաժանմարդ քաղաքին մէջ գրեթէ արեւէ հին բեկոր չի գտնուիր: այն քանի մ'արեւադարձ-թիւններն՝ որ այս տեղ եղած կը նշանակուին (թ. 147 հեծ)՝ դրանց հոս բերուած են, կամ քանէ անձանթ ծագում մ'ունին: Ցան մը շինութեան մէջ գործածուած կորնթական խոյակ մը՝ ճարտա-բազմապատկան այն ցնցեալ: հասակաւորութիւնն է՝ զորոնք յաշտեցանք հոս գտնել (Պակ.):

Ուստի արեւէ փառա շանինք Մարգարեանի գոյութիւնը մինչեւ հնութեան օրերը հանելու: Միւս կողմէն իբր հիմնաքիւնութիւնը ճանկաց աշխարհակալութեան հինն է: Ժե՛ քարու կիսուն իվկիւս իվկեմի կ'անուանէ զայն՝ "հին քաղաք մը՝ զոր վերջինեց ուղիւստի քաղաքիցն", եւ իբր զարգացումն ապահովապէս Բիւզանդական շրջանէն է: Աւանգութիւն մը, զոր հաճութեամբ կը կրկնեն բնակիչները, Մարգարեանի հետ կը կապէ Ս. Վառ-վառեայ պատմութիւնը: Հուկային մօտ կը ցուցը-նեն ուսուստ որմաքարով շինուած մը մնացորդ-ները, որուն թանձր պատերն ու կամարակա-րաշենքեր կարծես միջինդարեան դշակի ի՛ ըլլան: Արդ այս աշխատակին մէջ, կ'ըսեն, Զուսահիս ար-գելափակ եղած ըլլայ իբր հորմէն: Չուսահիսոր մը այսօր իւր առասանները կը մտնէ այս մեծարդ շինութեան մէջ: Եւսեւ բաղնիքին (համ-համ) մէջ կը ցուցուի այն քարը՝ որ ճեղքուած էր բնու-նեցու համար սրբուհին՝ մահուանէ ապառնելով:

Վկայարանութեանց հին խճուղու թեւան մը համեմատ Ս. Վառվառէ՝ գոր նաեւ Նիկոմեդիան եւ ուրիշ քաղաքներ իբրեւ իրենց կը պահանջեն, ստուգել Պոնտոսի մէջ ապրած ըլլայ: Այն պատ-մաւածքին համեմատ՝ ծնած էր սրբուհին "Գեւու-սեւ կամ Գեւուսեւ գիւղը Հնդկապոլսոյ երկրին մէջ՝

1 Ցեւ վեր՝ Ա. § 41, Բ. § 6:

2 Վառվառ. Ռիտեր, Ալեւ. Բ.Է. էջ 185:

§ 8. *Մոռոն-Օվա*: — Մարզուանի հարուստ կողմը կը տարածուի Մուլու-Օվա մեծ գաւառը, յայտնապէս ցամաքած իճ մը, որուն ջրերն իրենց ճամբը մը բացած էին դեպի Լիբիի գետն: Այս ընդարձակ աւազանը քառասուն շրջափակուած կապուած երկրորդութիւն շուրջ արեւելքէն արեւմուտք, իսկ լայնութիւն՝ տասներկու հինգ շրջափակուած: Յորաւի Մարզուան փաղիմն-Նեւաղորդի հետ կը նայեալ շրուի: Մուլու-Օվան ալ անհրաժեշտաբար նկատուելու էր իբրեւ փաղիմնեախի կենդանի: Բայց որովհետեւ ուրիշ բան չէ՝ բայց իճը՝ «Հաղար Գիւղերու», Գաւառը (*Χαλιόχωρον πένδιον*), որ՝ Մարաբոնի շջգրիտ նկարագրութեան համեմատ, Ամառայի իրենի բերածը կ'իյնար, եւ որուն շարունակութիւնն էին գաւառները՝ Գիւղիզիէն (այժմ՝ Հալիւ-քէջ փեմակը՝ «գաւառ») եւ Գիւղիզիէն (այժմ՝ Օսմանիէի փեմակը) մինչեւ Աղեւ գետ, որ Պոնտոսի այս հին մայրաքաղաքին երկրամասը կը սահմանէր: Այս ընդարձակ եւ բերրի գաւառին մէջ էր որ Միհրգաւա 150,000 հոգաւոր բանակ մը հաւաքած էր՝ երբ Հուսիս հետ դժեմեցաւ 88թն Վ. Ք.՝ իսկ ինն հարիւր տարի յետոյ (838թն) սափաւում եր թեւափրկու կայսրը հոս ապաստանիլ:

կուրի քարեր, որոց միջև սեղան մէն է հնդգ խաւով, մէկը՝ կենդանի վայր, միւսները՝ անկիւնները: Այսքան ծաղրորներ են հին եկեղեցոյ մը եւ յարակից մեծ լիւնութեան մը հաւանութիւն մնաւորներ մը: Հոս ուխտի ուր գան առ Ս. Թեղորոս՝ Եւքարիստի մեծ սուրբը: Կարելի է, ինչպէս մտադրել կ'ընէ թեմակից, որ այս հաւաքուր որբուն անունը բանալ ըլլայ աւելի բէւ ճանով Գործիմնի անունը: Սակայն եւքարիստի զորքը չէր որ թէ համակցի այն նկարագրութեան զոր կենդանի կուտայ յիշակ մնաւորներն ճամբն: Այս կենդանի կ'իմանալ գարեւալ թէ Գործիմնի իբրեւ փանխան կանոն ընդունեցաւ իւր փանաց համար զոյ՞ն՝ զոր Արեւմտեան դրած էր գրաւց Ռիֆտ փաղիթ (էջ 210 — p. 214, 8 221 պարագի՛րէն խոստից ակալմանց *Πίτρας, οὐδ' ἔκείνην δὲ πόρον*)։ Այս վերին փանք յիշուած է Ծանե Վ. Նիկիտի Ապաշխարդի (ձի գալ) վարաց մէջ, որուն յոյն բնակիչը Բաբերիմեան օրինակի մը մէջ պահուած (*Σύμμα. Anal. Bollandiana*, XIX, p. 212)՝ առկաին անուից է, բայց որուն լատին թարգմանութիւնը հրատարակած են Martène եւ Durand (*Veterum script. ampl. coll.* VI, 1729) եւ որուն մէջ կ'ըսուի. «Ինչն էր Պոնտոս եւ մերձեւոր ի լեւան որ էր սահմանա Պոնտոսի եւ Պափագիսիայ, յորմ մնաւորներն էր կոչ Ռիֆտը (*Chryse Petra*) քան Հոնայի սովորութեան»։ Դարձեալ Սիբիանդի Յալաուուրբը (էջ 254, հրտ. Delehaye) նշաները 268ն կը նշանակէ՝ «Գաւառ աւուր յիշուած արդ չոր մերջ Գիւղիթը որ Ռիֆտը (*Μηρίνη* տօմ ծովու *καρδός ἡμῶν Γεργασίου* տօմ *ἐν Χρυσῇ Πέτρῃ*), որ ծնած էր Ռիֆտը: Այս Ռիֆտը փնտրուել երբ առաջարկայ թաւան-Տաղի մէջ, բայց չեմ գտնոր լիւն էր կենան արեւոյ աւալութիւն փանքն աւերակները:

1 Ստրաբոն, ԺԻ. 3, 39:

2 Հմմտ. Արեւելք, վերը՝ Բ. 8 42:

3 Աթենք, ղԷ. Լ. Երէք (տե՛ս FHG, I, I, p. 541): *Άρας* αὐτὸ τοῦ πρὸς τῇ 'Αμοαίᾳ πεδίου διὰ τῆς Παφλαγονίας ἡεi πεντεκαίδεκα μυριάδας στρατὸν ἐπαγόμενος (ի դաւանել որ առ լատինա ընդ Պափագիսիայ երկայն հնգիւսասուն իւրաքանչ քաղաք)։ Միհրգաւա Մուլու-Օվալէն քեպ Ի Բայապառ արշաւը՝ Մարաբոնի փաղիմն-Նեւաղորդի (Փաղիմնի) փաղիմն:

այն պարտութեան ետքը՝ զոր կրեց Մարաբոնեան ներքին Դագիմանի (Թոխաթ) մօտ՝, Տեօսանք արեւելքէն թէ ԺԱ քարան Յովհ. Մարապու Եւքարիստի տակաւին կը պատմէ թէ ինչպէս Գործիմնիս կրտսեր փանք մը հիմնեց «Հաղարադիզի», մէջ (*ἐν Χαλιόχωρῳ*)¹։ Ցածկական աշխարհակալութեամբ այս յաւանական հին անունը մտնողիցաւ:

Այս օրս մերի գաւառ մեծաւ մոտամբ անձնակ է եւ ամայի: Վտիտ կողմեր եւ պղտիկ ձիւր միայն աղաղակն արտաբերուն վայր կ'արածին, եւ դու գտններուն մէջ անխաղաց ջրերը կը մօրանան: Սակայն աճէն տեղ՝ ուր հողը կը մշակուի, իւր վաղի մը արգասաւարութիւնը կը վերատառայ: Աղբիթ 23թ օրը նուիրեցիք այս գաւառին մանանկան հետապառնութեան, եւ մեր հին հաւաքած հին յիշատակարանները կը բաւեն ապացուցանելու թէ է, ինչպէս արեւել իւր անունը առ ցոյց կու տայ, երբեմն շատ խիտ աղգարնակութիւն մը կը սնուցանէր²:

Խաղիթի շէնք՝ Մարզուանի մէկ ժամ հեռու (տե՛ս քարտէս ԺԲ)՝ հանդիպեցանք քանի մը կոպածոյ փեմաքարերու: քովի Եւսի-Բ գիւղը կը պարունակէ շափախի ապակաւագիր մը՝ որ յաճախ հրատարակուած է (Թ. 164). ուրիշ մ'ալ նոյն տեղույ հաւարակաց աղբիթին վայր ըլլալու է (Թ. 165): Այնէ ետքը քերթով անցնելով բլուրներու քովէն՝ որտե՛ր գաւառ կը պատն հարուստ արեւմտեան, հասանք Ցուրնուի, Թուրք գիւղ մը, որմէ կ'անցի մեծ փանկ մը, որ լեւաներէ կու գայ եւ նոսի աղայի մը ջնաղացը կը գարձնէ (արձ. Թ. 159), եւ յետոյ կ'երթայ Մուլու-Օվայի արտաերն ուսողիւն: Տոււնուի չորս քարանուագրութիւն մատակարարեց, որոնց երկուքն թուականն է 135 եւ 202 Յ. Ք. տարինէն: Հինգերորդ մ'ալ՝ 149 Յ. Ք. տարինէ՛ն՝ շատ հեռու չէր՝ Գիւլիտայ գիւղին մէջ: Բայց հետեւեանց կողմանէ ամենէն բեղունը եր Գիւ-Գիւրա (*Ghel-Ghirra*), որ ժամ մ'աւանի դէպ արեւելք է, բայց ի զաւաճիլ օրեւրեկականաբար կործաններէ (Թ. 153 — 157) գտանք միկիթիին մօտ ծաղարեւոյ գեղեցիկ թաղին մը՝ Դիւսի Մարաբոնի ծախուած ծովով մը (Թ. 152): Կ'երեւայ թէ բանակաց պաշտպան այս դից մեհենէ մ'ըլլալու են ծաղարապետական բազմաթիւ բեկորներն, որոնք ցամաքից յոյււած են գիւղին մէջ: Միկիթիին տանիքը վեր բաժնուած է փայտեայ մոյլեկերով՝ որտե՛ր կը հանդիսն երկու քիւլիկով պարծալ իւրաքանչերու վայր, մին՝ յոյնական, միւսը՝ կորնթական է, եւ երբեք մը ծածկուած է Թուրքի:

1 Գիւլիտայ, էջ 69 (հրտ. Բոն քաղաքի) κατά τὸν Χαλιόχωρον, հմմտ. Թեփուանի Զարուսակութիւնը՝ էջ 129 (= Migne, PG, CLX, 144 A), ուր մեապիթին ունի՝ πρὸς τὸ Χαλιόχωρον, տե՛ս Թեփուի՝ Պամ. Այն. էջ 330: 2 Հմմտ. վերը՝ Բ. 8 7:

3 Այս դիւսպառն համախմբութեանց անունները մէկ անգամուած չեն. Գիւլի մը «Զափալ» էր սահմանա Բաւապառ (*ἡμῶν Χουμαία* τῆς ἐπορίας Ἀμασσίας) կը յիշուի Սիբիանդի Յալաուուրբին մէջ (էջ 689, 40): հրտ. Delehaye):

4 Երաւել էր, միջին բարձրութիւն 0-40 m, լայնքը՝ 0-50 m, արամաքիւրը տեւս բնայն 0-30 m, միւսինը՝ բարձրուած

ժը տան դաւթին մէջ, Մղիթիին քով կանգուն կը կենայ կարմիր մարմարէ սեան կը գեղեցիկ բուն ժը, ծնածի հասակոտոր ժը իբրեւ առիտ կը զործառնուի րաշխիքին մէջ, եւ ուրիշ մը դաւթին ինկած է գերեզմանացին մէջ, վերջապէս մարմարեայ մեծ քարեր զործածուած են նոր շինութեանց մէջ կամ գործածուելու կը սպասեն: Գէլ-Գրեյզէ վրայ տիրող բարձունքէն զմայլելի տեսարան մ'ըլլալու էր՝ երբ այժմու տիրոք տափառասանին տեղ՝ կը նշմարուէր: «Հապար-Գիւզերը» գեղած իծապ գաշարի մը, պարփակուած թաւալան-Տաղի եւ Ալ-Տաղի անտառապատ լեռներով, Լեռնէն անշտտուած է լեռնացոռուի մը՝ արգիի գերեզմանոցէն վարը, որուն միահարթուած կատարը այնպէս կ'երեւայ թէ կարուած ըլլայ կանոնաւոր բազմակենան ձեւով: Անտառապատ այս փոքր սարահարթին մէջտեղը կանգնած էր Գիսսի Մարտիի մէջեանը: Ուրիշ աւելի նշանաւոր տաճար մը՝ Նոյն զից նստիւած՝ կը պահպարէ ինչպէս պիտի տեսնենք (Տ 10), Ամասիոյ հողին ուրիշ մէկ լեռնապագաթը, եւ պիտի վերադառնանք այն պաշտաման՝ զոր այն դէպ կը վայելէին Միհրդատայ մայրաքաղաքին մէջ:

Գէլ-Գիսսիէն շուտով վերադարձանք Մարգուսի՝ առաւանակուող գաղաթին վրայէն, «աբազալ» Աբ-ձալ (Abdazale), նոր հիմնարկութիւն ժը Չերքէզ գաղթականներու, եւ Կերէյ՝ որ ընդգրկուի Հայ փառք մ'ունի 1786ին հիմնուած:

Տ 9. Ամասիա: — Արարի 22ին տեսայց գտնարկութեան կորեցիքը անցանք այն քանի ժը մըրէ՝ որով Մարգուսանէ կը բաժնուի Ամասիա քաղաքը: Ուսուցիչին կ'անցնի՝ գրեթէ ուղիղ գծով՝ Սուլու - Ռաշայի անձնակ էւ ծանօտանալ գաշտէն (Պակ): Դեպ արեւելէջ հորիզոնին վրայ կը կանգնի Ալ-Տաղի բարձրաբերձ ալեկանուն պարիսպ, որուն սարածալերը մինչեւ ամառ. ձիւնապատ կը մնան, հզօր լեռնապանդուած ժը՝ որ իւր ծալքերուն մէկուն մէջ կը պատապարէ Լափիլը՝ Պոնտոսի հին Լաւոգիկէն: Ուղին՝ բլուրներու ստորոտին հետեւեղէն ետքը, որոնք գաշտը հարաւուն կը սահմանեն, կը ժանէ Տերափան-Սուի կիրճը, երկու անգամ գետն անցնելով մէկ ափէն միւրը: Այս նեղ հովտին քաղաքներով իւրեք, որ ծայրէ ծայր պտղաբեր ծառերով անկուած է, հակապատկեր մըլ էրկու ժամ ջըմաններ ընելէն ետքը՝ յանկարծ վերելք գարձուածքէ մ'ետքը կը նշմարուի կոն մը՝ գաղաթին անեղը աւերակներով՝ առիկա Ամասիոյ բերդէն:

Շուտով հին կամբէն մը, որուն հիմքին անտառախոյս երկու հազար տարիէ աւելի հին են, կ'անցնինք Եւէշիլ-Իրմար, հին Հէրիկը, անոր՝ Տերափան-Սուի խառնուելու տեղոյն ծով: Արդէն Մարգուս՝ կը յիշէ այս կամուրջը՝ կրճին ծայրը, այն տեղին՝ ուր կ'ընդհատի բերդի լեռան շարունակ:

Թիւն 0.41 մ. լայնքը վերնախորտիքին՝ 0.63 մ, եւ սիւնա. բնոյն տրամագիծը՝ 0.48 մ.

1 Հմում. Անգլիշ, վերջ. Ա. Տ 34:

2 Մորթաւ, Ժ.Բ. 3, Տ 39, էջ 561 Ե.

կութիւնը, եւ որով երբեմն ալ ափի արտաքանքը կը հաղորդակցէր դաշտին հետ: Տերափան-Սուի վրայ ալ կամուրջ մը ձգուած է, որուն կանոնաւոր կարգածով շինուած ստորին քարաշարքերն յայտնապէս շտտ հին են, քայլ տրուէ երկու կամարները, մին՝ լուսնաւոր (հիւստրոր), միւր՝ արականար, նորագուած են ամեն տեսակ առաջնեւորով (տես Պակ): Տերափան հանգառաւքն աներկայ կ'ընէ թէ հոս թիւեան մէջ ալ ինչպէս նաեւ այսօր՝ այս տեղերէն կ'անցնուէր թէ օժանդակ գետէն եւ թէ բուն գետոյն վրայէն. սակայն ուղեգագծին մանկերեւոյթը զգալիպէս բարձրացած ըլլալու է: Ամասիոյ գաւառապետը (ժաւաւարըճ), որ ծամանեան հին գիւնապագա մըն է եւ շտտ կըթեւոյ անձ մը, պատմեց թէ Եւէշիլ-Իրմարի վրայ վարչատան գիւմաց՝ նոր կամարին ար հիմքը փորելու ժամանակ՝ արգիի հողին տակ երկու կամ երեք մետր խորութեամբ գտնուեցան հին կամարակաշէրտ ստորապատկոյ շինուած ժամանակ, եւ փեւնոյն ժամանակ գրաւներ: Այսպիսի խորունկ թաղուած այս որմբը վերաբերելու է Հէրիկի վրայ ձգուած ուրիշ կամարին մը՝ զոր Մարգուս կը նշանակէ, եւ որ բերդաբաշտը կը կապէր գետոյն միւս ալին եղած իւր արտաքանքին հետ: Այլուստ մեք ալ անձամբ կրցանք ստուգել թէ Եւէշիլ-Իրմարի վրայ երկու յաջորդական շինութիւնք նմանապէս վրայէ վրայ մակագրուած են: Հէրիկի անցնելէն անմիջապէս ետքը Ամասիա քաղաքը կը մաննէր: Եթէ նաեւ քաղաքին հետ կապուած շըլլային այնչափ յիշատակներ, միտ հաշուար պիտի ըլլար իւր շրջից գեղեցիկութեամբ: Իւր նկարազգեղ շքեղութեամբն արժանի եղած է Թուրքաց կողմանէ «Ռուսի Պաշտպան» յորըմըման, եւ զմայլեղ ազգած է ամեն Եւրոպացոյց, որոնք այցնեւած են այս քաղաքը, սկսեալ մեր Busbecqէն՝ որ 1555-ին եկած է հոս գեպպանութեամբ՝ խաւրած Սուլէյման Մեծ իմասնութեանին մօտ: Եւ յաջորդաբար կը նմանցնէ թաւարոնի մը, ուր՝ որ աստիճանաշարքի վրայ ալ մէկը գտնուի, հաշտայն տեսարան մը կը վայելէ: Մանաւանդ արեւելեան բարձունքներէն դարախէ է տեսարանը: Դիմացը գէժ առ գէժ կը կանգնի՝ գետին վեր գրեթէ էրեքհարիւր մետր բարձրութեամբ, մերկ, հերձուտեւ են անձեւեւներ լուացուած քարածառին վեհաստեղի զանգուածը, որուն կրկնապատար արտեւանը պատկուած է հայպանատայ դէպի մը խարիչայ պարտպորմբով: Իւր խողանաձեւ փեռեկտած կողերուն վրայ գարաւտակ մը՝ զոր հին պատ մը վեր կը բռնէ, կը ջուլընէ այն տեղին՝ ուր Պոնտոսի արքայից հին պալատը կանգնած էր, եւ որոնց ընդարձակ գամբաւները՝ ապաւուս ժայռին մէջ փորուած, աւելի վերն իրենց լայնաբաց բերանը կը ջուլընեն: Այս դահճովէս կոնածալաթին ստոր կ'ըկարաւագուի:

1 Մորթաւ, անգլ.

2 Տես վերջ՝ Տ 15:

3 Busbecquius, Itinerarium Constantinopolitanum et Amasianum. Anvers 1582, p. 59 ff.

4 [Տես բնագրին էջ 150 անապից գեղեցիկ պատկերը՝ «Ամասիա, Արեւելեան բարձունքներէն առաւանակ»]

բաղաձոր մահիկն ձեռով՝ փողոցիներու ցանցակերպ մը եւ ամեիքներու խառնակոյտ մը՝ ամփոփուած գոտիքափին ու գետին մէջակ, եւ վերջնայ վրայ դուռը կը կարեւորէր անորան վերին շարքը: Գետնային միւս ամփոփումը, որ անըպակեան այնպէս խնայողորէն չափուած չէ, միկիմէները, շուկաները եւ բնակարանները նեղ հարկիւր գետնային ետքը՝ ասեմանաւոր կարգ կարգի գրեւորին դասիւ վեր բլուրներուն վրայ՝ ուռնալիք պարտէզներու մէջ, որոնց ամենուն վրայ կ'իշխէ Չափաւոր երաշտային լեռը: Եւ չէլը-Իրմա՞՞ Կանաչ Գետը՞, զոր կը կարեն չորս կամուրներ եւ ջրարգելներ ջրաղացներուն՝ զորոնք կը գործեն, որոնք կը ասէ՞ր երկու թաղերուն մէջէն, եւ կը բողբոլ բարձր բերդ զին շուրջը, որ անոր վերայ ջերմուն մէջ կը ցլտանայ: Բաղաձորէն դուրս՝ քանի թ վեր գալարապոյտ կը ստղծէ գետը կրկինանաւ լեռնահովտին մէջ, զոր հետաւոր լեռները պատնշով կը փակեն, այն սրբազաններուն մէջէն, ուսկից մինչեւ Կ.Պոլսն կ'արտածուին Ամասիոյ հոշակաւոր խնձորները:

Արդէն Յովնանիկն կը նշանակէր թէ «Ամասիոյ հողը լաւ է, եւ հոն կը հասնին Կաղարիոյ ընտրելազոյն զինին եւ ընտրելազոյն պատգմները: Բայցք կը յաւելու, միայն երկու յոսի բարունանաւորայ կոյ հոն, Բարբախտաւոր մեր պետք չունենցող փորձով ստագելալ թէ ինչանները (խաներ) քիչ մ'աւելին բարունուած են արգեօք ժել դառն ազգին: Մենք Ամասիոյ մէջ դըսնելն շարժած մ'անցուցինք՝ վայելելով Պր. Կրուգի (Krug) ասն ասպնջականութիւնը, որ բոլոր հետախաններուն համար թանկագին առաջնորդ մըն է այս քաղաքին մէջ՝ ուր ծնած է:

Պոնտոսի որեւէ քաղաք չէ կրնար Ամասիոյ հետ համեմատուի յիշատակարանաց փառեւորութեան կողմանէ: Ամասիոյ՝ որ Միհրաթեանց դահանգիստն էր, հռոմէական շրջանին՝ մայրաքաղաքը, մինչև դարուն՝ արքեպիսկոպոսական, առաջին ստեղծանքներու յաճաք բնակավայր, պահած է իւր պատմութեան այլեւայլ շրջաններուն յիշատակները: Հոս չենք ուզեր ձեռնարկել այս ամենը մանրամասնօրէն յարաբերելու, — որուն համար առանձին հատորի մը պէտք պիտի բլլար. — այլ կը շատանանք այլեւայլ կէտերու մասին մեր անձնական դիտարկութիւններով լրացնել այն տեղեկութիւնները՝ զոր հաղորդած են մեր նախորդները, ինչպէս որ վերաբնած ու ճիւղացուած ենք արձանագրութեանց շարքը՝ զոր անոնք հաւաքած էին (թ. 94—138):

Ամենէն յառաջ բերդին աւերակներն են որ աշագրութիւնը կը դրանան, եւ որոնց մասին Սարաբն՝ ճշգրիտ ծանօթութիւններ կու տայ, իւր յիշած երկու կատարներն այսօր ալ պահուած են աւերակ աշտարակներով. այս երկուքին միջեւ խորացումակ լեռը կը փայտէ տեսան մը պարանոց (անչիշ), որ երբեմն շրջապատ պարպին մէջ տունուած էր: Բերդը՝ որ ցցուած է քաղաքին

միջավայրը եւ որուն պարտական է անտարադիս քաղաքն իւր Ժաղաձոր, մտայնիք է միայն լեռն շուրջը դարձով ճանաչանալ երկրին շրջանով մը, եւ ուր այսօր կը մտցուի անգլիական ցած գունէ մը՝ Ժայռեւոր աշտարակի մը չլուք (տես Պոյ. 1): Պարսկականները կը տարածուին ամբողջ քաղաքեան վրայ եւ կը քաղաքային այս սարանագին ամեն անհասթ թուեցիւր գործածուած են զանի շատ անգլի քաշմուր ընկեր համար: Իւր գրեթէ անկանդ զիջքը պատճառ եղած է որ այս երկրին ամեն աշխարհակաւոր միջեւ փքա դարձ յոյսը բաւած են, եւ առով կրնան է յաւորդաբար նորոգութեանց շարք մը, որոնք իւր նախնական նորոգութիւն վրայ կ'աշխատած են: Կոյն իոյ մուտքին վրայ կ'անցնինք զանէ մ'որուն բարակօր Բ գարու քովեմարի մը բեկորն է (տար. Թ. 97): եւ զոր միջեւ հոս լեռան դուրսը հանած բերած են (տես Կ. ջորս Կով.): Առանց երկար ուսումնասիրութեան անկարելի է որոշել թէ իրարու խառնուած քաշհերուն իւրաքանչիւրին նախնական նպատակը, եւ թէ շատ անգամ վերաշինուած պարիսպներու ժամանակը: Առանց տանց վարի մասերը տեսչի. հնոցեման ժամանակէն են, եւ այլեւայլ քրմախորիսներն անապատայն մինչեւ իսկ Միհրաթեան շրջանէն են: Այսպէս ամենաբարձր կէտին վրայ կանգնած մահաբանին մնացորդները կը պարտականին կարեւոր մաս մը՝ վերին կէտը նորոգուած՝ այն աշտարակին, զոր Սարաբն կը յիշատակէ: Մի շինուած է միծառարուած կերպով. իւրաքանչիւր քաղաքը կազմած է ուղղանկէն վիճաքարէն (երկայնութիւն 0.94 m, բարձրութիւն՝ 0.48 m եւ լայնութիւն՝ 0.40 m). քաղաքը փոփոխակի դրուած երկայնքին ու լայնքին. եւ քարին արաւորէն երեսը թէքէն կերպով կործանարդ եղած, այնպէս որ խոր մնացած քաղաքացուածքները կը պայտպաւունէին խոյի հարուածներուն դէմ:

Աշագրավայրն գտնին ամենահին մասն է այս մահաբանը: Եւ ասի բացայայտ կը հետեւի Սարաբնին նկարագրութիւնէն, որ յաճախ օխալ հակցուած է: Իւր ժամանակ Ամասիոյ ամուրթիւնները կազմուած էին՝ շրջապատ պարպով մը, որ Հիլիթի ձախ ամին երկայնութեամբ կը տարածուէր եւ երկու կողմերէն վեր կ'իլլէր կը բարձրանար մինչեւ լեռան երկուորեակ կատարները, որոնց վրայ դրաւոր աշտարակներ շինուած էին: Չհրեւար թէ երկուքին մէջ եղած միջանկէպ պարանոցն որքի շինուած մ'ունենալ՝ պարզ պարպով մը դառ:

Արեւմտեան փտարքին մտեր կը բացուի ներքնուղայ մը բերանը, որ փորուած է ապարած

1 [88] բնային 154—155 շրջապատներէն բերդին արդի մասը: Բովեմարի բերդը մը որ իւր բարակօր գործածուած է, Գրեկին մահաբանը, եւ Մահաբանին հին դառը:

2 Բուսերը 1555ին կը նշանակէ թէ այս միջնաբերդն մէջ բարձրութիւն պահակաբար կար (անդ): եւ Վան 1335էն 1844ին կը գտնէր ասական նման եւ զինու. ուրիշ կտորներ՝ քրմաք հոն թաղուած էին թուրք զինուորները (Van Lennep, Travels in Asia Minor, I, p. 89):

1 Les six voyages de Tavernier, ed. 1879 I, p. 101

2 Սարաբն, Ժ. Բ. 3, 83:

3 Հմմտ. յառաջագինը:

ժայռին մէջ եւ ուղիղ գծով կ'իջնայ մինչեւ բն-
գարանի ընդունարան մը՝ որ կը հաւաքուի կրօքա-
րին մէջէն ժամածած անոցած ջուրը։ Ասիկայ մին եւ
այն անտառի ջրամբարներէն՝ որոնց մասին կը խօսի
նոյն աշխարհագիրը, եւ որոնց կը հասնուի շեղ
գիծակնքերով, որոնց մին փորանք էր լերան
կողմէն սկսելով, — եւ ասիկայ է այժմ մնացածը
— միւսը՝ գետոյն ջրովն սկսելով, — եւ ասի ան-
ասարակօրէն շատանք տարէն լեռնած խցանէ երէն։
Այս քարափոր ներքնուղին՝ քառասունհինգ
սառնիւն հակած՝ երեք մետր լայն է եւ երեքէն
չորս մետր բարձր մինչեւ կամարին ծագը։ Իսկ մին-
չեւ վարի աւազանը՝ որ տակաւին լեռնած է թաղմ
եւ վեհա ջրով, հաշուեցինք սանդղիկ երես հարիւր
հօշոտնասուն սառնիւններէ։ Գեանափորին լայ-
նութիւնը թոյլ կու տայ որ ազն ու լոյսը թափան-
ցին հոն իւր թերէն, եւ ասի հրաշալիքաւ գործ
մին է այն ժամանակին համար՝ երբ ի դուին հա-
նուած է։ Իւր ծառայի տարածութեանց կողմանէ՝
ամենանշանաւորն է այս կարգի փառաշինեալ
մէջ՝ որոնց հանդիպեցանք մեր ճամբարումէն
ժամանակ, բայց բազմաթիւ նմաններ կան Փղառն-
Ասիոյ այս կողմանց բազմաթիւ հին թերեզրան
մէջ։ Աստից ապահովալէս ընկի ծագողքեան
գործն էին՝ ճիշդ ինչպէս նաեւ վիճափոր դամբա-
նները, Հեռաբլրեանքի բուն մին էր՝ այս կարգի
շեղահակ հորերու ծառայած սահմանը ճգրանել,
որպէս զի կարելի ըլլայ որոշել թէ ո՞ր աղբիւր զա-
սնը շինած են։ Թերեւս անոնցմէ ամենը, որոնք

1 Ստրաբոնի՝ անգ՝ խօսքն է՝ էչէ (Մասիա) δὲ καὶ
ἐνδρεία ὄντος (պոնին լիպագորսի մէջ) ἀναφαίρετα, οὐ-
ρίγγων τειριμύτων δυνεῖν, τῆς μὲν ἐπὶ τὸν ποταμὸν, τῆς
δ' ἐπὶ τὸν αὐτόνα.

2 Թերեւս հեղեղը Թագած ըլլած պաշտի գաւա-
սափին սակը։ Հմմտ. Perrot et Guillaume, Explor.
de la Galatie, p. 373.

3 Արգի միւսկին լուս Էշրիտ նկարագրութիւն
մ'ըբտ է Հովիտը, անգ. է է 369։ Սանդիին մէկ
լու սանդից նմանապաւն է Belek, և Zeitschrift f. Eth-
nologie, XXXIII, 1901, p. 472.

4 Այս ցանկ մ'անոնք՝ զորոնք նկարագրած գտած
ենք, կամ զորոնք մեք տեսած ենք, եւ որոնց մասին մեզ
անգիկին թիւն արտած են։ Անտառի եւ Ալաշիկի մէջ, Կար-
մար-Յուլի գոյնին մէջ, Ջիլիսիտ ոչ շատ հեռու։ Սա-
նդիւրը կը խորանուզի անոցոր խորութեան մը մէջ. —
Կիւր-Կեդի թերթին մէջ՝ Ամալիտէ 2 խ ամս հեռու. —
Ենի-Կիւր մէջ՝ տես վարը՝ է 23. — Ի Թառնիւ (Նոգրե-
նը, վերջ Ա. է 31. Հովիտը, Ա. է 359. Իսիւ, անգ. է 471).
— Ի Ջիլի (տես վարը՝ է 19). — Թառնիւ մէջ (տես վարը՝
է 19. Համալըն, Ա. է 352). — Ի Եթրա-Կիւրի (Horosh-
Թառնիւ թ ամս (տես վարը՝ է 19). — Զառ-Կիւ (Հ Կրիկ)
ամս (Պիւր-Կիւ, տես վարը՝ է 20). — Ի Կար-
Հիւր (վարը՝ է 35). — Ունիլի (Ամալիտ, Ա. է 274). —
Ինի-Սուլի հովանի մէջ՝ որ խառնահողմէն Ենի-Կիւ մէկ
օտակայան է (տես Flottwell, Stromgebiet des Qyzyl
Irmak, 1895, p. 22. Հմմտ. է ք. Globus, LXV, 1894, p. 128).
— Պոսիկոն՝ Միհրգառայ պարտու թեմէն ետք՝ այս թեր-
թին անդրոտնեկ ընելու համար յորմարեցին ընդունել
միւս մասնակող թերթը իմու լուս աւ հոգի քարեթով
(ծնունդ Եթրապարտնա πείραις ἡλβαίτος կ'ըսէ Սարտուն
Թ. Բ. 3, 38, է 580 Ե.)

ընդհանրապէս անկատար կերպով շինուած են,
սահմանաւոր են ոչ թէ պահպանողքին տուտա
ու մտքուր ջուր հայթիակեալ, այլ գոթի հետ հա-
զարակցութիւնն ապահովելու՝ գաղափարի ելքով
մը։ Այս վիճափոր անդիկոց մասին կատարուած
միահողմէն ուսումնասիրութիւն մ'անշուշտ Անտա-
ռիտան թերեզրեղոյն նախնական հնախառնութեան
համար հետաքրքրական հետեւութեանց պիտի
յտնեցնէ։

Փղըր-Ասիոյ մէջ նոյնպէս շատ տարածուած
է դամբաններ փորել ժայռերուն մէջ, որպէս զի
մեռեալն ազատ մնայ ամէն բաժնարարութեան եւ
ստիժի պիտի ունենանք բազմաթիւ այսպիսի գամ-
բաններ նշանակել Պոսիկոն մէջ։ Բայց Ամալիոյ
դամբաններն ստոյն ամէնուն մէջ երեւելի են
իրենց գեղեցիկութեամբ ու մեծութեամբ (Պակ.)։
Ասոնց հինգը շարունակ են շեղ քուպարակի մ'եր-
կոյնքը՝ որ երբեմն վնասակարապաւ փակած էր,
միջաբերքին ու քաղաքին միջեւ, այն դարաւա-
սին վեր՝ որ Պոսիկոնի արջայից պաշտպար կը կրէր։
Այս անգ լիւարուած էին Միհրգառայ իւ պատարի
նախիրքը։

Իսկ Պոսիկոն գոյր՝ Նոյնիսիւրի կը գտնուի ան-
շուր՝ Բայապո. Պափագառնի մէջ, ինչպէս կ'ըսուի. —
Կարուր (ս Մանեղ-Գորդ) Գաղափորի մէջ (Անգիւրեմ)
Journ. hell. stud. XIX, 1899, p. 55; Leonhard, Paphla-
gonische Denkmäler, 1903, p. 37). — Փաի-գիւր մէջ՝ է
Ենի-Կիւր (Իսիւ)՝ է Journ. hell. stud. 1899, p. 181) —
եւ Իսիւ-Կիւրի մէջ՝ Իսիւ-Կիւր (Jüthner և Knoll,
Bericht über eine arch. Exp. nach Kleinasien. Պակ
1903, p. 12). — [Ինչպէս 158-159 էջերուն մէջնեկ
գրուած է Ամալիոյ Գոյնին յառաջին մը, ուր ժայռե-
րու եւ պարագայ զրից հետ նշանակուած են նաեւ բա-
րանութիւնը, իրարմարեանք. մա. արեւը եւնէ։ Այս ամս
քերեն մին 234 մար բարեթիւ ինէ կը սկսի։ Գոյնին բար-
ձրութիւնն է՝ 282 մար։]

5 Այսպէս է Փիւլի-Խիլի մէջ եղածն՝ Փաի-գիւր
մէջ. Հմմտ. Perrot և Chipiez, Hist. de l'art, V,
p. 162.

6 Միւսն համառօտ անեղակարէ մը (է Berl. Philol.
Wocheenschr. 1905, p. 879 ff, 908 ff.) ձեռնագր է մեզ ունի
ընկալուել. զոր Լեման՝ զբքիս տպագրութեան ժամանակ՝
հաղորդած է Թերթին Հեռախառնակ Ընկերութեան։ Ինքն
այս կարգի դարեւրդ կ'ընծայ իւրեղանք, որոնք Փղառն-
Ասիոյ արեւելակողմէն բաւան էին Հայոց գոյնն յառաջ. եւ
ընդհանրապէս այն խառն-արեւական թեղի՝ որ լեռնակողմէն
բունած ընկած էր։

7 Պրոցի նահանգին՝ Պափագառնի՝ դամբանները
մտերու ուսումնասիրած է Լեոնհարդ (Leonhard, Paphla-
gonische Denkmäler, և Jahrb. der Schlesischen
Gesellsch. LXXIX. Breslau 1903).

8 Յետ ընտրութիւն է 162-163 շրջա գեղեցիկ պա-
նիրներ, Ամալիոյ թերթն ու դամբանները, կնիդրական
գամբան, ընտրման կողման դամբանն եւ լիւարու
Մաղաթն։

9 Ամալիոյ արջուրի գերեզմանները մանրամասն ու
ուսումնասիրած են Պերոյ եւ Կիւր (Perrot et Guil-
laume, Explor. de la Galatie, p. 367 ff. Յոսիկոն
75-80)։ Դամբանաւոր այս գործին հրատարակման ժա-
մանակ (1872) ասպարէն Եսմիթ լէին մեղեմական նմանա-
ւորութեան եղանակները, եւ այս մեծ գործին վիճաբո-
ւութիւններ այնպէս կատարեալ չին ինչպէս են իւր փոր-
արեալ յառաջակները. Պր. Շարուր իւր մէկ հմտակց

Ժողովին զանգուածին մէջ կամարաձեւ փութուածք մ'այնչափ ընդարձակութեամբ որ մարդ մը կրնայ պտտիլ, բարձրաձեւ կը շրջանդէ հակալ վիճակ քար մը, այնպէս որ յերան հետ ալ կապուած չէ՝ բայց միայն իր խորտիկով։ Այսպէս կոչեցանալ այս վիճակներին մէջ պատահան մը ծակուած է ասանկէ կտրել, եւ մէջը փորուած՝ այնպէս որ ընդարձակ զամբասարան մը կը կապմէ, ամէն խորտիկման դէմ պայտակաւուած այս հակայայկերպ բուսկան պատեւութիւն։ Եւ միայն վեհապետները չէին որ այսպիսի բազմածախ յիշատակարանները չէին կը ասալին՝ իրենց դին հոն թաղելու համար։ Դամբարաններու անմէն գեղեցիկը, Ամբարայկն գետն ի վար կէտ ժամ հեռու, եւ որուն յղուած երեք պատաճառ եղած է Այնալ-Մազալ (Հոյեյի քաղաք, տես Պակ)։ Երբեք ընտան, քրմայայտի մը (ձրչիւրեւէ Ար. 95) տապալակաբար կը կրէ և։ Դժբախտաբար տապալակաբար մէկ մարդ մընա՛հար եղած է, թերեւ ինչին գարունը, որ այս խոյիկը անտառն եղած էր կրնանորայց, որոնք յերկր կողմը գաղափարած են սրմանկարներով։ Արձանաբար թիւեր մը թուականութեան սկիզբէն աւելի ուշ չի կրնար բլլալ։ Բազմաթիւ ուրիշ՝ նուազ պրծնակներով՝ դամբարաններ ցամաքի սփռուած կը գտնուին յեռնակողներու վրայ գրեթէ ամէն կողմ, եւ Ամսոյ մէջ հաւաքուած արձանագրութիւնով մէկ մեծ մասը վիճակով տապալակաբար են։ Այսպէս քաղաքին մէկ նշանաւոր ընտանիքը, որուն մէկ անդամը Բիւնիպի կուսակալին երկրորդն (աթուակիցի) եղած էր (արհ. 103), բերդին քարաժայռին տակը մեծատառով դամբարան մ'ունէր, — չափն է ճշդիւ 3'55 × 3'65 մ, ունենայով խորակներուն ալ՝ շիրմատապանները գնելու համար։ Բախտի նորանշան զոգրուած մ'ուզած է որ ժին գարուն ճշդ չէ այս խաւարարանին մէջ արեւելահայկանին նարդեռնի գնեռներէն անմայր, որոնք Եգիպտոսի մէջ գերեւ բռնուած էին։ Այս գործարկանները գետնափորն պատման վրայ գրած են իրենց անունը հոն մեռնելէն յտաւալ։ Այն գահակէտ հեղեղապանն ուսկից կ'ընկնայի բանտի փոխուած այս դամբարանը

յոգուանին կցած է այս դամբարաններու գեղեցիկ լուսափարայրթիւններ (Struck, Die Königsgräber von Amasia, ի „Globus“, 24 մարտ 1900, էջ 170 հ. և)։ Պը Լարուկ բարեհաճած է մեզի առջ այն լուսանկարներն որոնք հոն յանձնարուած են։ — Կարծիք Բ. Բեւեռ ալ խոսած է (ի թիւթիւն (Zeitschrift f. Ethnologie, XXXIII, 1901, p. 462 ff.) այս հաշուար յիշատակարաններու մասին։ Երբեք՝ Երբեքին ընդգրկն հակահակ կ'ունէ ընծայել պարսկի եւ նոյն թով հնագոյն լրջանին. եւ քարեձալ այս սոսիս հնադարեաններու գիտալիւթիւններ կը գտնուին Պը. լեռնին մէկ գէլի. ցաղքի (էջ, Berl. Philol. Wochenschrift, 1905, p. 909.

1 Այնալ-Մազալայի մասին հմտ. Պերպե Ե. Վիսմ, անդ. էջ 370 եւ 380. 72. Լարուկ՝ անդ. Պակ. 6. — Այս յիշատակարանին գեղեցիկ մէկ արեւադարձիւնը կու տայ Lord Warkworth, Diary in Asiatic Turkey. Լոնտոն 1898, էջ 54.

2 Միւր կարգապէս հետեւեալները՝ Brou, français prisonnier, 1800. — Peyre, français, 1801 an 9 Rep. — Millia, prisonnier de guerre, l'an 1801. — Copin, français volontaire, 1801.

պահան եւ նաեւ բազմաթիւ հեղեղներ ուրիշ գտած բանական յիշատակարանաց. եւ հոն թեան մէջ այս գտածիւրի՝ ծածկուած վրայէ վրայ շինուած տաճարիկներով (շիրմայ)՝ շատ անգաղափար երեւուածով գերեզմանաւ մ'ըլլաւու էր։

Դժբախտաբար փայտափոր այս դամբարաններուն պէս՝ ժամանակին ու մարդկան հաստնցած եղծմանց շին կրցած դիմաւ չէին չեղեցրը։ Քաղաքին միշտ ծակիկալ մնացած կենսքը իւր ամէն վերանորոգման տանն փնացուցած է անցել լայն յիշատակարանները։ Այս գեղեցիկ սինները, որոնց վրայ կը հանդիմն մզկիթին գմբէթներն ու կամարակապ անդառնալիքները, անտարտիկայ ցաւորաբար կրած են մեհնիւթ մը (երեւակիւթիւ) ձաւ կտար եւ եկեղեցւոյ մէ կոնքը։ Գրիգոր Նիւստացի կը յիշատակէ Մեծ Մօր մէկ մեհնանով՝ Լիւրիկի եկեղեցը շինուած 1. — Թերեւս այն անգիւ՝ ուր այսօր կը բարձրադարձ Բալայիտ սուլթանին շքեղակերտ մզկիթը 2. — Եւ քաղաքին դամբարաններին կը ցուցնէ թէ շատ մ'ուրիշ դիւր եւ դիւցաւհը 3 ալ կը պաշտուէին Ամսոյի մէջ, Երբեւ մայրաքաղաք իւր գրամոյց վրայ կը գրուէր այն շորքերուն տաճարը (Վերաստեւն) 4, ուր Գուղատական Պոնտոսի պատգամաւորները կու գային դահլէ աստուածացուած ինքնակալներուն։ Ունէր նաեւ կրկն մը 5, եւ անտառակալոյ թաւար մ'ալ 6, բայց այս ամէն շինուածքներէն բան մը տեսանելի չէ այժմ հողին երեքը։

Աւելի ալ պահուած չէն նոյնպէս եկեղեցիները՝ որոնք նուիրուած էին Պոնտոսի մեծ սրբերուն, ոչ չէն մայր եկեղեցին 7 ուր կը հանդիմնէ Բարդիս արքայիսկոպոս նշանաբար 8, եւ ոչ ալ

1 Գրիգոր Նիւստացի, «Կ. Ս. Թեոփրոպոլի» (De S. Theodori mart. p. 582 D, ed. Morelli. p. 736, ed. Migne) եւ Գրէ Դի մոնոտոմիդի Միդիլ տօն Յօսն Կոն Էնի տիցս յորդոսթեւոս Կոստան. . . αὐτοῦ πον ἀπὸ τοῦ ὄχθου τοῦ ποταμοῦ. | — Այս նորոգեցնիւ հայ թարգմանաւորիւր գործառնաբար առեւած լուրինը՝ հոս չեղու համար։ Պը. Bruno Keilh սրբաբար թիւը (սես Strzygowsky, Kleinasien, p. 78) Կորդոսթեւոս (սեւան Ամսոյի) գրեւել քիւր. յորդոսթեւոս (Կորդոսթեւ), ինքի ընդ գուռնէ չէրուար։ Ամսոյի ակումն («սկորպուկոյ») այս լիքի գեղեցիկ ընդ գետեւ իր երեք հարկի մար բարձր է։ 2 Այս մզկիթին կից է Գրատեւի չէր Գրատեւ թուրք. արարական եւ պալատի ձեւագիրներով ինքի ըսին թէ յոյն գրքեր ալ կան հոն, բայց գործառնաբար անկողին եղաւ։ այս անգիւթիւնն Կորդոսթեւոս թիւը ստալեւ 3 Միւրթիւր, որուն անգլեզագրեան արձանը ընկի Անտոնէ (իւ համարները) (Babelon e. Reinaeh, Recueil général I, p. 33 ff. Թ. 14 հ. և, Թ. 41՝ շորքերեւեան տաճար, Թ. 109) — դարձեալ՝ Երեւ Ե. Միւրթեւ, Բախտ (38-41) հ. և. — Դիւթի Միւրթի պաշտաման մասին հմտ. 8 10. — Կուլեպոց Կըլ (ձորի Կալանձոր), որ արեւելեան չին ան մըն է՝ հոսմական եղած, Ամսոյի մէջ կը ամենաւր տակաւին Ամսոյիտ Եգիպտական օրով (հմտ. Revue de philologie, 1897, p. 148 ff.)։

4 Recueil général, I, p. 29. Թ. 8 (պղնձ Յրայեւեւ)։

5 Եւր. 109. տես քիւր մ'իւրքը։

6 Եւր. 143.

7 Աւսլին եկեղեցին զոր քաղաքին ներքո ընկեց նոյն եպիսկոպոսը եւ ուր յետոյ թաղուեցաւ (հմտ. Բալայեւ

Աւելի անգանաւորն ժամանակի կը վերաբերի ուրիշ շէրմատական մը, որ այժմ իրեն հասարակաց կից կուր կը գործածուի ՁԻՆԵՐԻ մահաւորական զոյղին մէջ Ամստըր Խոնարհանգորմը: Իւր նոր անգամակին համար շատ երկայն ըլլալուն՝ կոտորածն առաջը՝ իւր երկայնութեան երեքին երկու մասով: Զործորէն զարգացած է որդեգրակց բարոնակներով՝ որինքուրն միջեւ որոշու վայր կը պատատին բաշեղ ճիւղերը:

Ամստըրայէն իւր մէկ ժամ գետնի վեր՝ ԵՆԵՂԷ-Իրմակին ձախ ափին վայրը Ալտըին (Alyghin) կոչուած տեղը՝ կատարեալ վտակ էր հասելով կ'երեւ բնական փոքրիկ ջրայրէ մը, որ կտրուարին մէջ գորտուած է: Բերանը կը փակուեր գետնով մը, զոր տեղւոյն տէրը լաւ ու գէշ վերաշինէ տաած է: Դրան վայր կը կորագործու ծաւն (թ. 96): Մեծ զիջուհաց՝ Յաւաթահարասնց (Դիմֆէկց). եւ բարեկալաւ յանձնարարութիւնս թէ՛ «Գուք որ հոս կը մտնուի» մերանցը՝ երկիւղածութեամբ (Գոթ.) եւ ստուգիւ մեծարանայ զաշխարհ մը ներս մտնուի մինչ այ՝ Աճիս առուար մերձաւոր գետնի մէջ թափուելէն յառաջ՝ բերկրալի զո-վելով ինն մը կը փակուեր միջատատնի մը մէջ, ուր առաւարին կը հասունային կարբաղեղ կեռասներ, — այն պատուը՝ զոր Ղուկաղզու բերած է կերանակէն: Բուսականութեան վրայ այս վտակին զործած բարեբոր ազդեցութիւնը, ինչպէս նաեւ այն երեւոյթը, որ այսպիսի յորգալուր ակնաղբիւր մը կարծես հրաշքով մը բարեն էր բոլոր ցայտելով, ի հարկէ պատճառ եղած էին ամեն ժամանակ պաշտելու այս բնական բարանաւան պաշտպան զիջուհները: Բունաստանի մէջ ջրայրները յաճախ նուիրուած են Յաւաթահարասնց. բայց Գոնտոսի գիւղացիները, որքա՞ ալ Բունաստանէն առած էին այս զիջուհներուն անունները, անկէ փոխ առած չէին արգասաւ որիչ չեբուր պաշտոն մատուցանելու սովորութիւնը: Գոնտակաւ ժամանակաշրջանէն շատ աւելի յառաջ ալ անասարկոյն անտեղ նուիրական կը համարուէին բնիկներէն, եւ զրգաշաւիկ կ'ըսէր՝ զոր կը զաւանէին Գոնտոսի ճիւղացիները, կ'առուածայրներ չճնն ու ծովը՝ ինչպէս նաեւ ակնաղբիւրները կամ՝ գետերը: Լիւրի գետը զահամուրը կ'ընդունէր Ամստըր մէջ, ինչպէս Եփրատ՝ Հայաստանի սահմանագլխին վրայ:

§ 10. Գիսսի (Արամազդայ) Մ'արսնի մեհանը: — Ապրիլ 27ին սուրբ թ արաւանք մ'ընել ձեռնակցիկեցիք գեղի ի Էճէճ, ուր լաւած էինք թէ հաւթիւններ կան: Նեղ արահետ մը գետնի մէջ հեղեղատին մէջ վեր կ'ելլէր զաւիւրը

1 ձմեռ. մը գործը՝ Mon. myst. de Mithra, I, p. 104 ff.

2 ձմեռ. Roscher. Lexikon, ի բաժնի՝ Iris, տիւ 357. Բարբել Ե Բաշեմի՝ էջ 31, Թ. 23:

3 Rev. arabell. 1905, I, p. 30. ձմեռ. Byzant. Zeitschrift, 1905, p. 58.

4 Այս հաստիս մէջ մտնող լոյս անտեւ է՝ Revue de l'histoire des religions, LXIII, 1901, p. 47 ff. («Le Zeus Stratos de Mitridate», Միհրդատայ Մարտիկ Արամազդը):

կողէն՝ որ գեղի ի արեւելք Ամստըր կ'ընդ կը պատէ, եւ կը հանէ երկու ժամէն Լիւկան լեռան զապաթը՝ որ ԵՆԵՂԷ-Իրմակէն ինն հարիւր մետր բարձր է: Ասից մեր Տայեղուածքը մէկ կողմէն կ'ընդ հետեւի գետնի ընթացքին՝ որ խորունկ կապակէ մը մէջէն գեղի ի հիւսիս կը հասի իսկ գեղի ի արեւելք Ամստըր բարձունց վայրէն ալ կը նմանաբնջ Սուլա: Օվայի ամբողջ կողմը՝ մինչեւ Մարաղուան: Ասիկէ ետքը ճամբան ոյր մուր կը գալարի բարձունքներուն վրայէն, եւ կատարեն քիչ մը վար՝ կ'անցնի ԵՆԵՂԷ-Իրմակէն ամբարտեղէն (Եայլա): Զմիւրդ-գիւրջ լեռան հիւսիս-արեւելեան մէկ ձորակին մէջ պատասպարուած է: Այս քաղաքին մօտ հին գերեզմանոցը կը պարունակէր առաւ մը տապանագիրք 2371 տարւոյն թուականաւ (թ. 139): Ասիկէ անդին ճամբան՝ Լիւրիկի հօվտէն վեր՝ կը բաւարի երաշխի լեռներու շրջանակէ մը բաշտեղբը, որտեղ չեբուր հեղեղատուած են, եւ ուր մերկ ժայռաբարձ՝ որ կարմիր գեղեցիկ մարմնը մըն է, անց տեղ միահարկէ կը շարունակուի: Այս ամբարտեղէն միակ բուսականութիւնն են տեղեղ գի-հինքին եւ կ'երեւեկու մացառուտներ: Աքերմակէն ժամ՝ մը քաղաքիկէն ետքը կ'ընդունէր՝ հակադիր զաւիւրայրէն. եւ Երիմ կ'երեւայ բոլոր մը վրայ՝ չեւառաւ եւ արեգի գեղի ի հարաւ: Գիւրջ հարիւր քան տուն ունի, որտեղ երկրին օսկորութեան համեմատ ամուր շինուած են խաչք խմբով եւ անտաջ բարբով, որտեղ վրայէ վրայ կը գործին առանց շաղախի, եւ վրան կը շինուի հաղածածկ տաճիրը տափուած եւ լողջորով գլուխուած հօղով, զոր եւ արաւածն առաւ տափուտներու վրայ՝ որտեղ վեր կը բանուի ուղղանկէ թանկ գերաններով: Բնակիչները, որ շատ հիւրասեր գտնուեցան, կըլլէրջներու աղանգէն են:

Ամստըր մէջ զմիջ խառած էին: Երիմ շատ կարեւոր արեւմտագութիւններ կը պարունակէր (թ. 140): որտեղ համար բախ թէ բարձունք մըն են՝ որ զիւրջ կէս ճիւղ հեռու է գեղի ի արեւմուտք: Այս բարձունքն անմիջապէս կը գորտէ մեր աշքը, որովհետեւ այս ժողովուրդի մերկ երկրին մէջ իւր զապաթը պահուած է մեծամեծ տաճի-ներու պարսկով մը: Բոլոր չըլտայից զիւղացիներն այս հինաստեղ ժողովուրդն հանդէպ սնտարակա-տական յորգալուր մ'ունին եւ կը զգուշանան՝ ինչպէս երբեմն հեթանոսութեան ժամանակ՝ այսօր ալ կ'ընդ զիւղացիներ անտեղ: Արեւմտքը ալ այս անգիւր՝ զոր տաճիկներն Բիւլլո-է Եճէ- կը կոչեն,

1 ձմեռ. S. Reineach, Chroniques d'Orient, I, p. 157. «Իմֆուր՝ Գուլայ մօտ, Լիւրի մէջ արեւմտ-գրութիւնք կ'ընէ՝ Έπειθή κατά άγριοιαν έκ τοῦ άλοους έκορα δούδα θεῶν Διός Ζαφάστου καί Δεφάμειδης Δναεῖς κείνοσθεις (անդասարար կարած քչալով ժողով Արամազդայ Սարաթիւր եւ Արեւմտայ Ամահի գիւղ ուրը անտանէ պատահասեցայ): Տիւրիսի մերձակայ Սուրդը գիւղ թուրք բնակիչները, ճիւղ Բայնախ, նաեւ այսօր կը հաստան թէ ժող. կարեղ կը պատմեն որեւէ հիւսիս-գրութիւնք: Նման անեղութիւն մ'ալ կ'ընդունէ եւ Կառ-կաւին, ինչպէս կը հաստատուի: Ապագիւրդի մէջ Գիւրդայ կ'ընդ մայր: Ուրիշ արեւմտեղ ալ յիշատակելու առիթ կ'ստանան:

նախորդում կը համարին, եւ կը պնդեն թէ մահ-
մատանի սուրբ քը թաղուած է հսկւ։ Ամէն սուրբ
մայիսին 3 կը հաւաքուին այս ամալի բարձունքին
վրայ, եւ կը դնեն հաւեր ու ոչխարներ, եւ աւ-
րաւորեց խնչը մը կ'ընեն ի պատիւ Եղիս մար-
գարէի (Profit Iliya), որ հոս ալ ինչպէս Յաբ-
նայի մէջ (սեւ վեր' Բ, § 5) իւր հովանաւորու-
թեան ներքեւ առած է հեթանոսութեան ժողո-
վորդական վաղեմի մէկ տոնը 1:

Յիշքը մանանորակեւ նպաստաւոր էր պաշ-
տամունքը մը հաստատելու։ Դիւրին եւթ մը կը
հանէ զէպի ի բուրբակ բլրակի մը գագաթը, ուս-
կից անհասցան համատեղել պատկեր մը կը բա-
ցուէ աւելի առջեւ։ Դէպ ի հիւսիս կը ուսցնա-
նաւորս թեոսէթիւնը ԱՎ-Տարի ձիւնապատ կա-
տարեւրով եւ ծովեզեքեայ բարձրաբերձ լեռնա-
շղթային սարածագերով, բայց միւս ամէն կողմերը
անասնաձուրէն իրարու յաճարած կը սնանենը,
քարացած ծովը մը կ'հասկաց նման, զուգահեռա-
կան լեռներուն շարքերը՝ որոնք Անատոլեան լեռ-
նաշխարհին լեռնախաւերը կը կազմեն։

Գագաթը՝ որ 1350 մետր բարձրութեան կը
հասնի, հարթ կոնի մը ձեւն ունի, եւ որուն շուրջը
երբեմն կը բուրբակ պարիսպ մը, որուն հետքը
կրնանք գտնել ամբողջ շրջապատին վրայ, եւ որ
250 մետր արաւմուզով բլրաբակի մը կը գծէ։
Ելածորանք այս պարտ լու պահուած է մանուսնդ
հարու-արեւմտեան կողմը, ուր աւելի սեպ զառի-
վայրը ստեղծած էր թանգը որմամարտիկներ կա-
ռուցանել։ Այսպէս առհասարակած բլրաբակին
կենդանը կը բարձրանայ շարեքիւտի հողալայն մը
իւր 40 մետր երկայն կողմով, որ յայտնապէս
շինուած մը կը ծածկէ։ Այսօր ալ հողին վրայ
ցանուցիք սփռուած են ծնօտի հաստափայտներն եւ
կոփաւայ մարմարեայ քարերու բեկորներ (Պակ.)։

Բարձրաւորիս վրայ կանգնած յիշատակարա-
նին կրծական շինուածք մ'ըջուլ պայծառ կ'ե-
րեւայ թէ յորինուածութենէն եւ թէ գիրքէն։ Ար
ծանչնանք որ բլրաբակ շրջապատին՝ որմամուկն էր
(περίβολος), որ նախորդան տեղւոյն սահմանը կը
գծէր։ Միջովայրի հողալայնը թեքուէ իւր ներքեւ
կը ծածկէ մահնիկ մ'աւերակները. բայց անոր թէ
համեմատաբար սահմանափակ տարածութիւնը

1 Դմանպեւ մահմաական սուրբ մը յաճարք եղած
է Գրեգորեան Գրիգոր՝ Կոմագենիայ մէջ Դաւլի (846-Դոււ-
լու) լեռնապատկերի վրայ. հմտ. Puchstein, Reise
in Nord-Syrien, p. 400.

2 Եւ գտնել այսպէս նշանակած եւժ ծանթալարու-
թեանց մէջ՝ բայց Եղիսի տունը Յուլիոս 20ին կը տանէ
յուսական եկեղեցին։

3 Դշնպեւ ի Պենտաոն Կապադոքիայի՝ քրիստո-
նէութեան մամանակ տաւախմարտիկն էր կատարուէր լե-
ռան վրայ, ուր նախորդաւ կը պաշտուէր «Եղիսային Դիոս»
որ անտարեկոյս ոչնչացուած էր Բարքիմեայ (Բաաւ-Էամ-
մի) եւ Արմատիայ (ԱՎՏար-Մաղա) հետ. հմտ. Թամսէյի
Church in the Roman empire, p. 142, 457 — [էնի պաշ-
տանաց քրիստոնէութեան մամանակն ալ միշտ եւ մեր
օրերը կենդանի պահուէր ինչպէս ինչպէս մասնի՝ հմտ. R. Ma-
say, 'The permanent attachment of religious veneration
to special localities, & դիւր' Trans. of Orient. Congress
in London, 1892, p. 381 ff. — Ագիւր-էն]։

եւ թէ շարեքիւտի ձեւն աւելի հաստատեալ կ'ընեն
թէ հոյսակալ բաղնիք մը տեղն էր՝ նման անոր, որ
Դիոս Փրիքի (Zeus Soter) ունէր Պերգամոնի
ակաաւան մէջ։

Այն մասին թէ հոս կազմակերպուել պաշ-
տամունքը մը կը կատարուէր, գրաւոր ապացոյցն ու
ստացաւ մեծ պատուանդանն մը, որ մեր աւելի
առջեւ հղեն հանուեցաւ նախորդան սրածին
մէջ (արձ. 142)։ Ասիկայ յառաջագոյն կանգուն
(in situ) կենցած էր լեռան վրայ եւ աւելորդ մը
ուշադրութիւնը գրաւած. իսկ գրիգորիներն ան
միջնակէս հողի մէջ թաղած էին՝ վախճալով
ըջուլ թէ իրենց սրբոյն գերեզմանը պրտու-
լով սրբապնէն։ Աշխատանքը եղաւ զայն գտնելը
եւ մարմարայ ծանր փծալարը հողէ դուրս հա-
նելը բազմաթիւ ձողերու եւ շուաններու արշա-
թեամբ։ Քուրը կը կրէր ձած մը կնէս կղտու
դիւս Փրիքի՝ որ ցիլեանի քուր՝ (ιερεὺς διὰ βίου)
էր։ Եւ այն աստուածութեան տնունը՝ որուն
պաշտանեայն էր, կը յայտնեն մզիկ երթմով երկու
արձանաւորութիւնները (Թ. 140 — 141)՝ որ նախ-
ուած են մի Տէրաթի (Դիւսի Զեր-իւլի) Արա-
մազդայ Կարտիկի, Դիոսի Զօրապնէի այս մե-
հանը հանըր յովէր 100ին Թ. Գ. Եր անուա-
նէին «Իշեանակիցք» (συναρχοντες) եւ մահ-
նին զիմափայտը դասուն մէջ էին «տաճարայա-
րաբար» (σεαρχορος, մահմապաւն)։

Քրմերը, իրենց սպասաւորներն եւ հաստա-
ցեալները՝ որբարանին շուրջ համախմբուած կ'ե-
րեւայ թէ երբեմն կարեւոր հասարակութիւն մը
կազմած էին։ Նախորդան շրջապատին արեւմա-
կողմը բարձրացած բլրակ մը ծածկուած էր երբեմն
շինութիւններով, որոնց մնացորդ բեկորները հողին
երես սփռուած են, եւ զի պարիսպներ կու գտն այս
աւերակներուն մէջ շարքի հնութիւններ՝ բայց
նաեւ գրամներ փառուելու։ Այս հիմայ ամայի տե-
ղերը յառաջագոյն շքեղ տաճարմարտիկներն կը
կատարուէին, որոնց կը կցորդէին թատերգական
ներկայացումներ։ Գեմեղդոս տնուն անն մը, որուն
տապանադիրը գտնել յերթմի, կը ծանուցանէ
մզիկ թէ թատեր մէջ բազմաթիւ դերեր արտա-
նելէն եւ շատ մը ծամբանքով վրայ տառապելէն
նաքը՝ թողած է աշխարհը իմ բնութեւն։ Գիւրբարան
ալ խօսքեր շարտարերէր, ծափահարութեանց
մայրն ալ չէ հասնիր ականջ, փծաբարք բնութեան
պարտիքս եւ միկնցայ. այս ամէնը փոշի է, Այն
անն՝ որ անցորդին կը յայտնէ այս զգաստական փի-
լիսփայտութիւնը, անշուշտ անցած մըն էր՝ ընդ-
հանուր ընկերութեան՝ Դիոնիսեան արուեստա-
գէտներուն, որ Ագրիմաու օրով կազմուեցաւ 2, եւ
որուն խմբեր խաղերէ խաղեր կ'երթնային իրենց
գոլի անանապատ կողմերը՝ ներկայացնելու ամէն
կողմանէ խուռնընթաց դիմող բազմութեանց առ-
ջեւ։ Անատալիոս Գեմեղդոս ալ հոս եկած էր գոր-

1 Պաժ. Թ. 143։ Արձանագրութիւն հրատարա-
կուած եւ լուսարարուած է՝ Ի դիւս Festschrift für Otto
Hirschfeld, p. 278.

2 Foucart, & դիւս Darenberg եւ Saglio, Ի
բանի՝ Dionysiac artifices, p. 248.

ծակեցեալ որեւէ տօնախմբութեան մը, երբ մահճն ընդհատեց իր թատերադրոյսը, եւ ընդերակից մը թաղեց ծեր գերատեղը որդարանին հովանւոյն ներքեւ:

Այն պաշտամունքը՝ զոր կատարուած կը տեսնենք հոս այսպիսի շքով մը՝ կայսրութեան օրով, հռոմէական տիրապետութենէն հնազանդ երբ Միհրատ, ինչպէս կը պատմէ Ապոլլինոսը,¹ 81ին Նր. Բ. հռոմէական զահալագործներն ամբողջ կապադովիայէ գաւառ վտարելէն ետքը՝ Արամազդայ Զօրականի զհնչեց առնդական զոհ մը բարձր լեռան մը վրայ: «Լեռան մը բարձրագոյն գագաթի մը վրայ, կ'ըսէ, շեղվաղոյս մը կ'ընեն փայտեղով՝ զորովք տրքայք առաջին կ'ըլլան վեր բերելու: Այս խարային շուրջը կը պատեն աւելի ցած փայտաղայտով մը՝ բարակալանէ: Վերք կը գնին կամ, մեքը: քիւրի, ձէթ եւ անոյշ ինկեր՝ ամէն անուշ, գետնի վրայ կը գնին հաց եւ կերակուրներ՝ առնթրեակայից նուրպան ընթրիքի մը համար: Այս անուշ զոհ կը կատարուի Պարսկաստանի արքայներէն նսեւ ի Պատարգաւս փայտաղայտը կը լուցանեն: եւ կը բարբրի: եւ այս մեծ խառնուրդ ծովէ կը տեսնուի հազար ստադէ աւելի հեռաւորութեան: Մըտնի նսեւ թէ օգն այնպէս ստադալին կ'ըլլայ որ երկու օրերը կարելի չէ նոյն ստեղծ մտենալ: Ահա այն պատարագը՝ զոր մատոյց Միհրատն իւր նախնիք ի խոյն համեմատու:

Նոյն պատմագիրը կ'աւանդէ գործնալ՝ թէ 73ին՝ Պափղագանիս մտնելու ատենն՝ նոյն արքայն նորագոյն՝ «սփրեական զոհը՝ Արամազդայ Զօրականի», եւ թէ նոյն ատեն զհնչեց զնուշ տուաւ՝ Պարսկոյն, շեքմով ձերբով լծուած կառք մը գահակէծ ընկելով ծովու մէջ:

Բաւականց Արամազդը՝ պաշտպան աստուածութիւնն էր թէ Պոնտոսի սուրբաբարքին եւ թէ իր արքայից: Բայց ի այստեղ նկարագրուած մահնէն՝ երկրորդ մ'ալ կար, ինչպէս պէտք է որ իրենը, քաղաքին հողաբաժնին մէջ՝ Բիւրեղիմոսն գաշտին եղբորը (տես վերը՝ Բ. § 8): Այս զուգահեռութիւնն այնչափ աւելի նշանաւոր է՝ որչափ որ նոյն պաշտաման ուրիշ որեւէ հնաք մը չէ գտնուած երկրին ամբողջ մնացեալ մասին մէջ, դարձեալ արձանագրութեան մը մէջ՝ որ Աթենք երեսն երեւծ է, կը տեսնուի Ամաթոյ շորս քաղաքացիներն՝ որ միասին Արամազդայ Զօրականի՝ նուիրում մը կ'ընեն: Վերջապէս Ամաթոյ այլեւայլ պղնձագործները կը կրեն պարակներ՝ հրատ մը (կամ բացալառ բազին մը) որուն ըջով կը տեսնուի մէջ կամ երկու ծառ: Երբեմն բազինի վրան կը թաշի թեւատարած արծիւ մը կամ շորձիք

մը: Արդեւ կաւեղոնի՝ գրաձեռնաւ այս անուշը կուգայ եր այն զոհին հետ՝ զոր Միհրատն կուտարուած կը պատմէ Ապոլլինոսը: Ինծի կ'երեւայ թէ Բիւրեղի-Նվիտիյ աւերակոյ գիւմն այս կարծեալ իր հաւատականութիւն մը կ'ընծայէ՝ դարձեալ ներսն վրայ գործուած բազինն այն է՝ որ նուրաբակն չըլլալանի մէջտեղը կանգնուած էր. ծառը՝ համ. առտեալ պատկերացումը մին է՝ նուիրական անտառին՝ որ բազինը կը շրջապատէր: Այն սուսիններն՝ որ ստակինն այսօր կ'աճին լեռան գագաթնէն վրայ, վերջին շառաւիղներն են անոնց՝ զորոք հինք կը պատուէին: Թեւատարած արծիւը սովորական խորհրդանշն է դիւսին (Արամազդայ), եւ ներկայացուած շորձիքն ինծի կ'երեւայ թէ կը մեկնուի Փաքուն-Վոյոյ քրմերուն (մոգերուն) այն հուշակաւոր պոյոյցով, որուն համեմատ բարբառ գոյն Աստուած կը վարէ շորս ձիւ լծուած կառք մը՝ որովք խորհրդանշաններն են շորս տարբերակ:

Այլ էր իտալական այս՝ «դիւս Բանակալ» (Ջօրպանո՝ տրօնոլ), որուն պատուոյն համար Պոնտոսի արքայը՝ իրենց իրանեան նախնեաց նմանելով՝ սփորու թիւն ունէին այսպիսի մեծաշուք արարողութիւն կը կատարելու՝ ինչպէս կը նկարագրէ Ապոլլինոսը, եւ զոր կը պաշտէր յառակալէս Ամաթիս: Պարզ անշուշտ մըն էր Արամազդայ (Ահալա-Մաղալ)՝ Աքամենեանց պաշտպանին, ինչպէս կարծուած ալ է: Իւր հարազատ ընտելիւնն որուն շնչ կարենայր համար՝ պէտք է նախ հաւատաւել թէ հին իրենց մէջ որուն կը տրուէր այն անուանակարծիքը՝ զոր հոս գործածական կը գտնենք:

Նախ ասոյց է այս առաջին կէտը. Զեւս Ստրադոն (դիւս Զօրական) հնչեղական ծագում ունեցող աստուածութիւն մը չէ: Սկիւմարց վեհագործը Թունաստանի մէջ զննուարաց յառուկ պաշտպան մը չէր երբեք: Զննուց արուեստն ուրիշ պաշտպաններ ունէր՝ Աթենա կամ Արեսն, որոնց

¹ Warwick Wroth, B.M. Catalogue of Greek coins, Pontus, Paphlagonia, p. 8 ff. pl. II. հմտ. p. XVII ff. Բարբրին եւ Ռայնսի՝ անդ. էջ 324-ն, Թ. 32. 53 եւ Ն.

² Cavedoni, Բ Bull. Corr. arch. 1840, p. 70: Նույնպէս նախնական ծառը կայն Արամազդայ Տրօնոլի բազինն քով ի ձիւրակէն (տես վերը էջը մ'ետքը) եւ ի Լարբանա (էջքը, Ծ. 119):

³ Դիւսն Ուլ.՝ Զաւ 1.2, § 9. հմտ. իմ Mystères de Mithra, II, p. 80. — Միւր շորս քիւ հաւանական կ'երեւայ W. Wrothի առած մեկնութիւնը, որ արձիւն ու շորձիքն անբարկութիւն մը կը համարէ կայսրը եւ զիւրապարտութեան:

⁴ Ստուգիւ ալ վկայութիւնները բաւական անուշան ժամանակ են. Սերս Զօրական (Ստրադոն)՝ Պրաեքթոս, Amator. 14, 757 D: θεός Εὐδαίος καὶ Στράτιος, Բազ. մեծ. (Etym. magn.) Ի բառին 'Στράτιος' Ἀρχὴ καὶ Ζεύς. Սերսը. Պրաեք. (de regno, p. 23 c): θὺ οὖν τὸν στράτιον, հմտ. Wentzel, Epiklesis, II, 9. — Սերսն Ստրադոն (στρατία) զուգական, Dial. meretr. 9, § 1. Պրաեք. Praecep. ger. resp. 801 E. Եւստատիոս, ad Iliad, B, 118. Նիկեասա՝ առ Studemund, Anecd. graeca, I, 276. — Ստրադոն Ստրադոն (στρατία) բարբառ աստուածութիւն մըն էր (Preller-Robert, Gr. Myth. I, 347, n. 3; 357):

¹ Ապոլլինոս, Միհրատ. ԳԼ. 65. հմտ. Reinach, Mithridate Eupator, p. 28. Ապոլլինոս արքին է կ'երեւայ՝ Նիկեայոսն Պամակալի (անդ. էջ 445):

² Աթ. ԳԼ. 70:

³ Սերս Եւստ. (Պոնտոսի Եւստատիոս) Նիկեայոսն այս զոհին մասին՝ հմտ. իմ Mon. Myst. de Mithra, I, p. 105:

⁴ CIA. III, 201 Ἀγαθή Τυχὴ Διὶ Στρατ[ι]ῳ Διόντω, Ὑγιοῖσθης, Δεδοῖσθης, Σενῖσθης, οἱ Ἀμασῖσθ (Բարալայ Բախար). Արամազդայ Զօրականի՝ դիւսին: Հի. փոխրատես, Դրոսերուն, Սերսը՝ Ամաթիքի:

երբեմն կը արուերնայն տիրապէ՝ στρατία, Լեբրոտառու՝ Լարբանդայի մէջեանը, զոր թիւ մ'եռերը պիտի տեսնենք, յիշատակելու տանն՝ կը նշանակէ թիւ, որչափ իրեն ծանօթ է՝ Կարեացիք են այն միակ ազգը, որ Գիտնի Ստատիստի գէշեր կը ժառուցանէ՝ եւ ազգեաները մէջ արեւ յանա- կան քաղաքի մէջ շնչը տեսնել թէ Գիտ. տէրը կանուի այս տեսանքը՝:

Ուրեմն Լեբրոտառու որով՝ միակ տեղն, ուր Ջեւս Ստատիստ կը պաշտուէր, կը Լարբանդա կարից մէջն. եւ յնայելով իւր հշիւնական տիտ- ղորին՝ այս Արամազդ բարբառին բարբարոս (ան- յոյն) մնացած էր. այս մասին արեւէ տարակոյն շնն թաղուր այն յիշատակարանները՝ որ իւր պատ- կերը մեզի պահած ենէ՝ Արբարանի մը մէջ, շըլա- պատուած ստիկներէ, կը բարձրանար կուսք մը՝ արձենէք, մօրուելը բայց Կարճըր ասիքներով, մէկ ձեւերը նիպակ բռնած, միւսը՝ կրկնապար, շննթի խորհրդակիչը՝ Այս տարառի կրկնապար կը ներկայացուէր ասպակն նսեւ հառնակուն կայսրութեան ժամանակ այն պատերազմաւոր ջոզիբուն ազգային վաղեմի աստուածութիւնն, որոնք Կարից լեռները կը բնակէին:

Ջորպան Գիտնի պաշտօնը նոր տարածում մը ստացաւ այն պատերազմաց ժամանակ, որոնք Ալեքսանդրի պետութեան բաժանման յաւրդե- ցին՝ Եւմենի՝ իւր զինուորներէն Ասորիստի մասունքով (316 Վ. Ք.) իւր Գորաց Խուք կ'ուղ- ղէր, իթէ պէտք են հաւատաւ զգաւաւորութի, վիշտ կ'ընէր Գիտնի Ստատիստ եւ Երզնայի ին- ճակալ աստուածները, ինչպէս ծանօթ է՝ Եւմե- նի կառավարեց Կապարառովիան ու զափղաղա- նիան, եւ Փոքուն-Ասորի ճիշդ հիւսնակողման ճիշդ շարունակուեցաւ պաշտուիլ այս աստուածու- թիւնն՝ զոր ինքը յատկապէս կը պատուէր՝ Արի- նու համեմատ՝ Նիկիմեդիայ մէջ կար սքանչելի

1 Լեբրո. Ե. 119 կը գրէ՝ Μῦνοι δὲ τῶν ἡμεῖς ἴδμεν, Κόρος εἰσι οἱ Διὶ Στρατίῳ θναῖος ἀνάουσι. 2 Աթէք եղած ձեռք՝ CIA, III, 143՝ աստուածու- ներ է, ինչպէս թուեր՝ Թ. 141. 201 (սեւ թիւ մ'եռեր): 3 Լեբրո. անդ. Ստատիստ, Ժ. Գ. 2, 8 23, էջ 659 Ե. Երեմիոս՝ Nat. anim. XII, 30. րնտալաւան ձեւը կոչին Լափրոնդական Գիտնի մէջեան մէջ՝ րնտալըն է՝ τιμαῖται καλοῖμενος Κόριος τε καὶ Στρατίος՝ πῶτοι γὰρ οἱ Κόρος ἀγορὰν πόλεμον ἐπενόησαν (կը պատուի յոյեցեան կարոն եւ Ստատիստ. որովհետեւ նախ Կարեացիք պատերազմի հրապարակը հարեցին): — Միւլաւայի ձեռքը՝ Διὶ Στρατίῳ ասեւ Lebas-Waddington, 342, 343. հսկա. Mittheil. Inst. Athen. XV, p. 268, Nr. 20: ἱερὸς Διὸς Στρατεύου καὶ Ἡρας (բարձր Գիտնի Ստատիստի եւ Լեբրո): 4 Զմեւ. Foucart, Associations religieuses chez les Grecs, p. 105 ff. եւ Höfer կ'գրէ՝ Roacher, Lexicon, ի բանին Labrande.

5 Պրեւ. Արք Եւմեն. 17՝ Πρὸς Διὸς Στρατίου καὶ θεῶν ὀρκίως.

6 Արիանոս՝ առ Եւստափեայ, Եւմեն. ի Գիտնի. Թ. 24. (Comm. in Dionys. Perieg. v. 793 = FHG, II, 594. Գ. 41): Καὶ δημουργόν τινα ἱστορεῖ παρὰ Βιθυνοῖς Δαίδαλον καλοῦμενον, οὗ ἔξογον ἐν Νικουμυδίῃ γενέσθαι θαυμαστὸν ἀγῶνα Στρατίου Διὸς (Արեւ Եւստափե Գրէ մը

արձան մը Գիտնի Ստատիստի բնիկ քանդակագործ է մը՝ Դեմադուր կամ մանուսաղ Գեդալու (Deme- dalses) ասուն, եւ ասիկայ կ'երեւայ թէ կը պատկերացուի Բիթանիդ աղբայից դրամներուն վրայ, աշուի մը վրայ յեղած եւ պատկեր բռնած 1, Պոնտոսի ծովիցերը՝ Լեբրոնիցի ծով՝ կոնդա ծուած էին, ինչպէս կ'ըսէ Պիեթոսի քաղնիքը Արամազդայ Ստատիստի, գաւառը կանգնեցաւ թով, սքանչ քաւար կ'ըսուէր թէ Լեբրոնիցի անկած բլույս՝ Աթէք գտնուած արձանագործութեան մը նոյն զիջ նուիրուած է Գեթմանիկուպոլսի կրկն քա- ղաքացիներէն. ուսկից կրնանք հետեւեցնել թէ նոյն զիջ մէջեան մ'ալ կար յիշեալ քաղաքին՝ հին Գանգրայի՝ մէջ, Ալեքսանդր Ամատորի քաղաքն ալ, զոր հիմունք էր Պարսից վերջին թաւաւորին մէկ եղբոր գաւառը, կը դանկէր իրրեւ քաղաքին պաշտպան աստուածութիւն՝ Ջոր-Լու (Στρατῆγός) Ջեւս մը, որ շատ մերձուր ազգական կ'երեւայ մեր Ջոր-Լուին (Στρατίος) 4.

Ասանք են կարծեմ՝ այն ամէնը, զոր հին րնտալները մեզի կը հաղորդեն Ե այն զիջ մասին, որուն իւրհարաւ կը զոհէր մաղեղական ծիսից համեմատ: Լեբրոնիցի ժամանակ Ջեւս Ստատիստ միայն բարբարոս (անյոյն) Արամազդ մին է՝ զոր Կու- րեացիք կը պաշտէին, Ալեքսանդրի աշխարհակա-

մասին կը պատմուի Բիթանիցիներէն Դեմադուր կուսած, որուն գործին ըլլայ Նիկիմեդիայ մէջ Գիտնի Ստատիստի քանդակար արձանը):

5 Այսպէս կ'ենթադրէ Overbeek, Kunstmythol. I, p. 60 ff. եւ հաւատարմութեամբ՝ Th. Reinach, l'Histoire par les Monnaies, 1902, p. 191.

6 Պիեթոս, Բն. Պատ. Nat. Hist. XVI (80), 239: in Ponto citra Heracleam aras sunt Iovis Στρατίου cog- nomine; ibi quereus duae ab Hercule satas.

7 CIA III, 141: Ἀγαθῶν Τύχη | [Διὶ] | Στρατίῳ | [Πολ]έμου καὶ [Δομ]ετιανὸς | [Γερμ]ανικοῦ[λίτα] καὶ Α... | εὐχῆς χ[εῖρα]. (Բարեւ Բարեւ. Արամազդայ Ջոր- րականի՝ Պրեթման եւ Դեմեթրիոս Գեթմանիկուպոլսից եւ Ա... քանն արեւոյն):

8 Զմեւ՝ Διὶ Στρατῆγῳ καὶ Ἡρᾷ τοῖς πατρίοις θεοῖς καὶ προσεστώσιν τῆς πόλεως (Արամազդայ Ջոր- րակի եւ Լեբրոյ հայրենի զիջ եւ աստուածաց քաղաքին). ասեւ Inscr. gr. Rom. III, Nr. 89. — Ζεὺς Στρατεύος Բատարիի դրամներուն վրայ՝ Բարբառ եւ Դուլաւի, անդ, Ա. էջ 139, Թ. 31 Եւմեն. — Հաւատարմութեան եւ որ այս «Ջեւս Ջորափոր» տեղակալ մըն է Ահեւամազդայ:

9 Միւլաւայի՝ որ յիշուած է «Ջեւս Ստատիստ» մը ծանօթութեանց վրայ նոր բան չեն աւելցնել: Արի- անտալի ընկալուած «Վասն աշխարհի» երկին մէջ, որ Բրու- կանին Ա գրաւն է Թ. Գ., Ջեւսի տիրապետեան մէջ կը յիշատակուի (ըլ. է) նաեւ տրադիոն եւ տրոպիսոք, զոր Ապուլուս (de mundo, 37) թարգմանած է՝ Jupiter est militaris ... tropaeophorus. Սուս-Արիանտալ աղբիւր է նաեւ Պրեթմանի Թոմ. I, 24: (θεοῖ) στρατίου τρο- παιόχοι. 2 մեւ. նաեւ Լեբրոնիցի՝ Στρατίου ... ἐπιβύτου Διὸς (բար Լեբրոնիցի): եւ Գրեթ Բազ. Στράτιος: Ἀρχε καὶ Ζεὺς. — Արիանտալի Լաբրեյի քաղաքի Կարեացիք եւ նոյնը հնագոյն օրենսկի մը համեմատ՝ Գաւ. Ար. Եւմեն. 1833, էջ 627, Կան. «Արեւոյն եւ Տրեթման» վեր- յին տեղեւ իւր Երազդութեան փիւ. «Յրուպուստ» իւր Բաղիթանալի իր:

լուծենէն ետքը՝ անոր պատճառը կը տարածուի հիւսիսային Փոքուն-Ասիոյ մէջ, Թերեւս երբեմն՝ ինչպէս Լարանդայի մէջ՝ ընկի աստուածութիւն մըն է կեւ-հելլենական՝ բայց նաեւ նոր նկարագիր մ'առած է՝ որ յատ նշանակալից է։ Արդեն Եւսեւնէս իշխանութենէն ի վեր բանակաց այս երկնային պաշտպանը միեւնոյն փաստնակ պաշտպան է նաեւ։ Մարտիի՝ որ Հրամանատար էին անոնց, եւ ստով՝ նաեւ Պետութեան։ Ասի նախորդն է այն զինուորական գից (dii militarum) որ կը պատուէին հռոմական բանակներուն մէջ։ Բայց նաեւ բնական յաճողն է Ասոր բամազայ, որուն անգագար շնորհակալութիւն կը մատուցանէն Աքամենեանք՝ իրենց արմատութիւնը կ'աշխարհէ՝ իրենց յաղթութեանց համար՝ զոր իւր ամենակարող կամքը կը շնորհէ կամ կը մերժէ։ Ստուգել պատահական զուգակցութիւն մը չէ որ Ջեւս Ստրաբոնի պաշտաման գոյութիւնը կրնանք ցուցնել միանգամայն այս տեղերը՝ թէ Հերակլէն՝ որ երկար փաստնակ անկախ իշխանութեան մը գլխաւոր քաղաքն էր, թէ Նիկիոսիցի մայրաքաղաքը, թէ Գանգրա՝ Պափկաղանիցի եւ թէ Ամասիոս՝ Պոնտոսի մայրաքաղաքները։

Ինչ արեւելք կ'երեւայ թէ եղած ըլլայ իրականին այն դիտարկ Ստրաբոնի պատմութիւնը՝ զոր Միհրգաթի հարաւորութիւնը կը պատուէր։ Թերեւս նախնաոր չէրիկի հոգեւոր երեսէ ընկի ցեղի մը տեղական աստուածութիւնն էր, որ ցիղը մերձակայ լեռան մը դագակէն կը հաւաքուէր զանի պաշտօնէ։ Ենայ երբ յոյն գաղութականներն այս աշխարհը մտան՝ իրենց անփոփոխ սովորութեան համաձայն՝ այս քաղաքն (անոյն) աստուածութիւնը կերպարանափոխեցին Ջեւսի Կաթոլիկի մը։ Աւելի ետքն՝ երբ իրանեան ծագմամբ տուն մը այս աշխարհի մէջ թագաւորութիւն մը հիմնեց, իրականը ունենալ կարծած է այս Ջեւսի ներքեւ իւր Ահուրա-Մազդան Ժաննալու, եւ ընծայած է անոր նորանոր զոհէր նմանողութեամբ անոնց՝ զորոքք Պարսիկ միապետները կը կատարէին։ Ըստ այսմ՝ այս աստուածութիւնը խառն բնութիւն մ'ուներ, եւ բաղկացած ըլլալով մը միախառնութեամբ պոնտական, յոյն եւ երանեան երեք տարբերաց, որոնց բաղադրութիւնն արդէն նկարագրական է այս աշխարհներուն թէ կրօնից եւ թէ քաղաքակրթութեան համար։ Թերեւս նաեւ Ջեւս

Ստրաբոնի զինուորական պաշտանը հիմնեցին Պոնտոսի արքայէն իրենց նոր մայրաքաղաքին՝ Ամասիոյ մէջ, ի պատիւ երկնաւոր պաշտպանին՝ որ իրենց զինուոր յաղթութիւնն առած էր։ Անոնքն հռոմական շրջանին այս պաշտաման մէջ գերիշխող եղած էր յունական ազդեցութիւնը։ Եւ այն նուիրական յաղթութեանը՝ զորոք արմատաբարութիւնները կը յիշատակեն (կարծես՝ իշխանը, տաճարի, νεώχοροι «տաճարայարգողը» մանկունք տաճարի, ιερεις διά βίου «բուժ գլխաւոր») ինչպէս նաեւ արմատաբարութեանց ալ բունանեալ են այնպիսի են որ Երիմիի մէջնաւը չի տարբերի Յոնիայի կամ Հելլադայի մէջնաւներէն։ Հասալ գտական բանագործական ներկայացումները արուէին՝ ինչպէս Եփեսոսի կամ Պերգամոնի մէջ։ Բայց ճիշդ խոսելով մեզ անտնօթ է թէ ինչ ծիարարն էր զորածուրէր հոս. եւ եթէ որ մը գտնուի կրօնական կանոնագիր մը զհերոս կամ տեսերու մասին՝ անտարակոյս պիտի ցուցնէ նոյն լատի նորանշան զուգութիւն մ'ընտանեւ եւ յունական տարբերութեան, որչափ կը ցուցնէ այն սրբաբանին հիմնարկութիւնը՝ զոր կոմագնէնից Ամասիոն արքայ կոմագնէն էր Երեմիոս-Տալի վայոյ։

Միհրգաթայի Ջեւսի Ստրաբոնի ընծայած մեծաշուք ընծայարկութիւնն անշուշտ ամփոփել ինտուիթիւններ իրենց ներկայացումը Մազդեակական սովորութեանց հետ։ Հսկայ խարոյղ՝ զոր ինքն արքայն էր լուցանէր, տեսակ մը տառապարտութիւն է այն տարուածական հարաւոր՝ զոր անգագար կը վառէին Ջաղաղատի հետեւողներն իրենց կարկառանց մէջ։ Արդէն Հերոգատոս կը նշանակէ թէ Պարսիկները իրանց գաղափարն իջալ տուէր էին զոհէն Աքամենայի։ Եւ Պոնտոսի մէջնապետաց պէս՝ կապալագովիր միջոցն ալ աստուածութեան կ'ընծայարկէին ձեթ, կաթ ու մեղր։ Անոնց վրայ աւելցնել գինիի արեւմտից մէջ կը փոխարինէր այն haoma-ն որուն արեւելեցիէ հիւսիս կարեւոր գեր մը կը խաղայ մագդեական ծխարարներ մէջ։ Եթէ այս ամեն նմանութիւնները նկատ

1 Michel, Rec. inser. gr., N° 735.

2 2 հոս ընդհանրապէս՝ Rapp. p. ZDMG, XX, 86 ff. Հմմտ. 111. Եւսեւ իսկ. հոս. Լ. 2. 8 (հոս. V. Arrian, II, p. 11). (Σωροδοστέον) Πέλοια λέγονται εν όρει τινί, έπειτα άσθήςαι τόν όρος πυρός άνωθεν πολλού κατασκήνηατος συνεχόμεν τή κάσσεια: τόν ούν βασιλεία ούν τοίς έλλογοματάτοις τόν Πελοπόν άπικνεύοντα πλησίον 6. 5 (Ջաղաղատի մասին կ'ընէ Պարսիկները լեւ. ընտել ըլլալ. յետոյ թէ բոլորեալ ըլլալ լեւ. Պոնտոսի անգագար տաճարի անգագարն հոս է. եւ թագաւոր Պարսիկ երեսներէն մընէն 6. 5):

3 Հերոս. Ա. 131. Հմմտ. իմ. Mystères de Mythra, I, p. 6.

4 Ստրաբոն. ԺԵ. 3, 14, էջ 733 Եւ. 'Αποσπένδοτες έλαιον όμοιο γάλακτι καί μέλιτι κεκραμένον (Կ'ընծայէին ձեթ, կաթի եւ մեղրի հետ միասին զաւառած)։ 5 Հմմտ. այս մասին իմ. Mystères de Mythra, I, p. 147, 197. — Ստրաբոնի թիւնն անգագար նուիրական ընթերցումն մերձ է, էջ 320, 25. 8. — Խոնցի գործածութիւնն իրանից բառական է մասնաւորէ Հերոս. Եւ. 97 (Λιβανωσίου τριήχοσια τάλαντα... έθνιμίηος. երեք հարիւր տաղանդ իւրով ծխել տաւալ)։

1 Փոքուն-Ասիոյ հիւսիսօղջան մէջ բարձրաց պաշտանը իսկ խորին հնութեան կը հասնի, ինչպէս Աքամակի շրջաններուն մէջ. Հմմտ. Աքամակն FHG. III, 593, Nr. 30: 'Ανιόντες εις τόν άδρα τόν όθων Βιθυνοί έξ έλυν Πάπαν τόν Δία καί 'Ατιν τόν αύτόν (Բիւթանացիներն զապակներն կ'ընէին, կը պաշտէին զՊապ՝ որ դիւսն է Ատոսի եւ միանգամայն)։ Պափկաղանիցի մէջ Ողջափոխի վրայ քառն անհետնեան մասին՝ տես Ստրաբոն. ԺԳ. 3, 40; էջ 562 Եւ. — Նոյնը շարունակութեան է միւլեւ մը օրերէ ժողովրդական կրօնական հրահանգք մէջ. մանաւանդ Ուլլըլ-Բաշիւրու աղանգին սովորութեանց մէջ, բաշիւրմիս արեւելք ինչպէս Ասորիքի մէջ. Հմմտ. Curtius (Թրքմ. Baudissin), Ursemite Religion im Volksleben, p. 149 ff., 303 ff. Եւ ընդհանրապէս՝ Andrian, Der Höhenkultus asiat. und europ. Völker. Պէտենա 1891.

ստացութեան առաւելո՞ւնք՝ կը յօժարէնք ընդունելու թէ Միջհրդատայ հրատարակած արտադրութիւնը ստուգելի՝ ինչպէս Ազգայնաւոր հիմնադրում, նմանողութիւն էր անոր՝ զոր Պարսկ Ստացութեանը կը կատարէին Պարսկագործի մէջ։ Եւ առի նոյն իսկ ամենաճիշդ ասոյցը օրինակներէն մին կ'ըլլայ այն անարեւելէ գոյնին, որ առեւտրական ծրարանին մէջ միակ գործածականը ձաւացած է։

Ո՞ր կը մատուցուէր այս գոհը յաղթող իշխանին։ Ըստ հրատարակէ է Բիւիյի-Էլիան համարել այն բարձր լեռն՝ որուն մասին կը խօսի Ազգայնաւորը։ Կենդանական բազմիւր համարել այն գաղութը՝ ուր վառելու համար խարոյկի փայտակոյտը կը գիշերէր, իսկ բոլորակաձեւ շրջապատն ըսել երկրորդ փայտակոյտին տեղը։ Բայց յոյն պատմաբանին բնագրին մէջ խոսքը հակառակ կ'ընէ այս տեղին որոշելուն։ Որովհետեւ կ'ըսէ թէ խարոյկը կը տեւտուէր նաւարդներէ հազար ստաղէ աւելի կենտրոն թեմայ։ Արդ երբի մոզէն բաժնուած է ծովափնեայ լեռնաշղթային ամբողջ թանձրութեամբը։ Ուստի կ'երեւայ թէ այն մեծագործ հրատարակէր զեւաւուած Ջեօսի Մարտարոսի րուն մէջնէին մէջ, այլ աւելի մօտ Պոնտոսի Եւքսինոսի՝ անտարակոյտ այն բանականեղոյն մասերն, ուր բռնակը հրատարակուած է։

Առի այն գիշերին անստուգութիւններէն մին է՝ որոնցմով պատուած է պաշտաման մը պատմութիւնը, զոր մեր թուականութեան յաւաք Բ գաւորուն կը գործադրէին գոնէ երեք ասիական թագաւորութեանց վեհապետները՝ Բիւթանիոյ, Պափղագոնիոյ եւ Պոնտոսի։ Միայն նոր գիտերը կրնան յերեւան հանել թէ ինչ էր անոր ծագումն եւ ինչ ծակաւորութիւնը ունեցաւ, եւ բաղնայի է որ երբիմ լեռան դիպա կառարարած պեղումներով կարելի ըլլայ մանրամասն ուսումնասիրել այն սրբաբանը՝ որ լեռան գլուխը կը կանգնէր, եւ այսպիսով կարեւորէր լուսագոյն կերպով ծանշնալ Միջհրդատայ հրատարակեան պաշտանական կրօնը։

Երբիմ գիշեր մ'անցընեկէն ետքը հիւրերու սենեկին մէջ (Իսթ-ֆլէ-թո), ուր գիշապետը մեր ընթերցի մը պատրաստանք՝ որ աւելի առատ էր քան համագամ, Ամառի վերագաղանք ապրիլ 28ին՝ պատեւով լսեման լեռան բարձրը հարաւէն։ Երեք քառորդ ժամորդէն ետքը՝ հասանք Ալէքսիէ գիւղը։ Չափական այն տապաւնագիրն՝ որ այս-

տեղ յառաջագոյն օրինակուած էր (Թ. 144), այսօր շոր կտորի կտրուած է, եւ կտորները գործածուած են իրեն խարխիւ այն գերաններուն՝ որոնք մզկիթին տանիքը վեր կը բռնեն։ Պերմիւնէն գիւրին էջքով մը հասանք Ամառի, ուր տեղու գիւղը յաջորդ օրերի՝ արեւմտագրութիւններ հաւաքելու եւ վերադառնալու համար։

(Ընդունելի է)

4. Յ. Տ.

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՓՈՒՍՏՈՒՅ ՊՇՏՄՈՒԹԵՆՆ ԿԵՐԱՐԵՐԵՆԸ

(Ընդունելի է)

Հայոց պատմական մատենագրութեան նախակարգ յիշատակարանների համար Բ. Մալարայեցուց Բ. Գլին թէ իրեն ձեռնակար (շարուն) եւ թէ իրեն ոսկեգրեան լեզուի մի օրինակի չհասնուած լինելը տեսնելուց յետոյ — դառնում ենք այժմ առաջագրուած համեմատութիւնների նշանակութեան ինչդրին, Նախ՝ միաժամանակ տեսնում ենք որ մի կողմից Մալարայեցուց գրքի ոսկեգրեան լեզուի նմուշները նշանակութեամբ անցել են Ազգայնագրոյ, Փաւստոսի, Անանիայի, Սեբեոսի Ղազարի եւ Խորենացու յառաջարաններին ու մատենագրական ծանօթութիւններին եւ միւս կողմից՝ նոյն Մալարայեցուց գրքի ու գլին ոսկեգրեան ոճերի եւ աստութիւնների փոխարէն հանգու են եկել միեւնոյն պատմիչների գրչի տակ ցեխագրեան աստութիւններ։ Այստեղ՝ այդ երեւոյթի պատճառը պարզելուց առաջ, յիշում ենք երկու օրինակ փաստոսի Բ. եւ Բ. գլուխներից, այդպիսի՝ ոսկեգրեան ու ցեխագրեան շրջանների հետքեր՝ կցուած իրար միեւնոյն նախագատութիւնների մէջ։

1. Ձանցեալ իրացն զառաջնոց զվարան լաւացն եւ որ զոցոցուն հակահակ ընդդիմակարգ — այն ամենայն ի ձեռն այլոցն գրիցան (Գ. ա.)։

Ստորագրուած աստութիւնը, որ կցուած է ոսկեգրեան շարահիւստութեան (սեւ վերեւ մեր համեմատութիւնը եւ Նորայր Բիւզանդացիի՝ Կորին... 253), ցեխագրեան է, «հաշտակ ընդդիմադրաց, չէ պատահալ Նորայր Բիւզանդացուն Կորինին վերագրուած մատենագրու-

1. Հմմտ. Darmesteter, Le Zend Avesta, III, p. LXVIII.

2. Ազգայնաւոր սրբէ տգրիտ տեղեկութիւն մ'այս մասին չի տար. բայց առ խոսքը զԼ. 65: Γίνεται τοῖς ἀλφούτοις καταγραφῇ (նաւարդներու տեսնելի կ'ըլլար), եւ միւս գլուխի սկիզբը զԼ. 70: Ἀπολείπειν τοῦ ναυτικοῦ ποιοῦσάμενος ἔθους τῶ στεραιῶν δι... καὶ Ποσειδῶνι ὀδρα καθεὶς εἰς τὸ πύλαγον, ἐπὶ Παργονίας ἡπειρωτο (նաւաւորների փորձն ընելէն ետքը զհինգ ջրարանի դիմառ... եւ Պոսեյդոնի՝ կտրել մը եով ձեռնով, առաջագրեց զեղի Գափղագոնիայ), իր ցուցնէն թէ այս առի յիշում լեռն Պոնտոսի մէջ պետք ենք փնտռել, եւ այն՝ ծովափնեայ մօտ։ Գոմարտիկս՝ կ'ընդունենք թէ ըլլաւ Ալ-Յաթը՝ երկրի ամենաբարձր գագաթը. (սեւ վերեւ Բ. 8)։